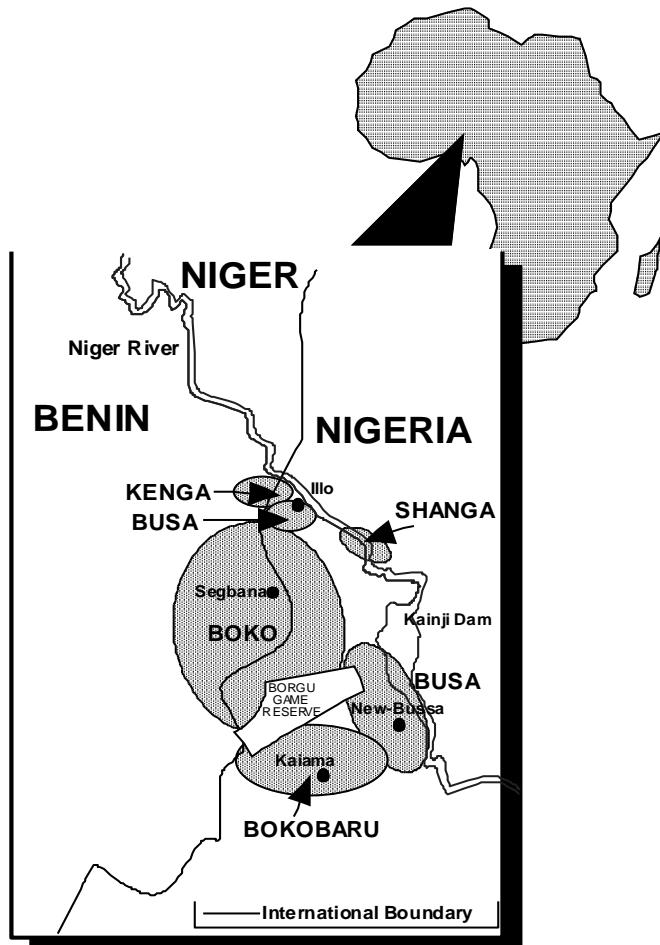

Barugu

Yāzi Baaru

The history of Borgu in Bokobaru as compiled by Dr Ross McCallum Jones

Most of this booklet consists of quotations from historians whose books can be found in university libraries. The name of the book and its author, the date when it was written and the pages from which the quotation comes are given after the quotation. Full details of the books are given in the bibliography at the end.

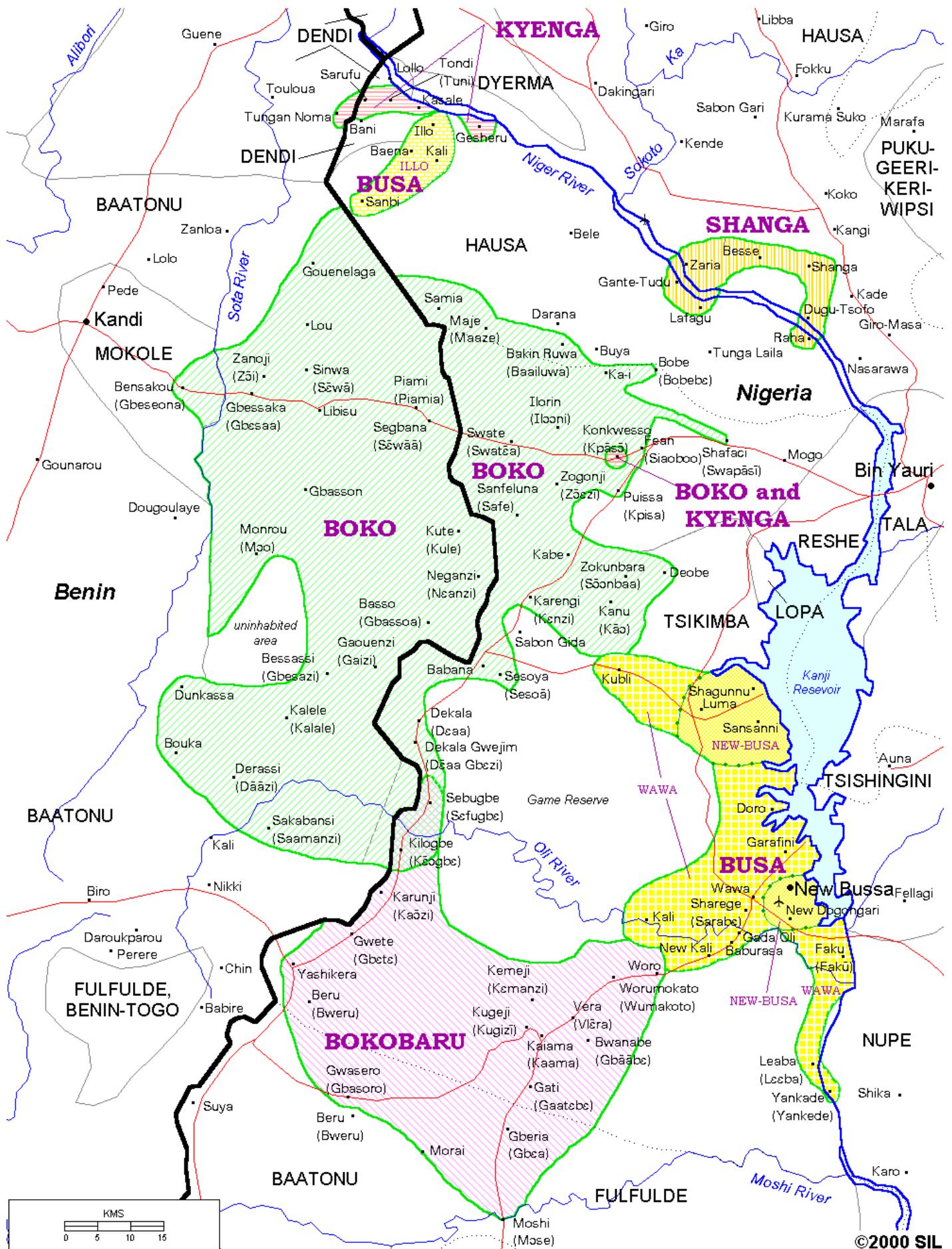
Yā kè kú takada kè guunç

Yāmi 1	Bokobaru yābōkii
Yāmi 2	Kisira yā
Yāmi 3	Musuumi yā
	1493 Sōngai gbēnsi Sōni Ali sì Barugu kōn zìo
	1555-1556 Sōngainç Busa kaatena
	1820 Bisānç pena Vuae zìkarinç
Yāmi 4	Laatana
Yāmi 5	Zìkana kōn bùsu daanç
	1793 Zìblena Yuunç zaa Čyo
	1835 Sèro Kpera blena zìo zaa Ilorí
	1880 Gébe zìnc
Yāmi 6	Ansaanc mōna
	1805 ê Mango Paki blena zaa Busa
	1826 Clapperton mōna
	1894 Kaama kōn Nìki kínac ɔdana takadan Lugaadi ae
	1898 Giisi bùsu kpàatena kōn Faranseo
Yāmi 7	Ansaa gbääamonnedeenc gurç
	1902 Giisi ansaanc dana Kaamala kōn Busao
	1915 Bōna Giisi ansaanc kpεε
	1920 Busa kína liena Musuumi ū
	1924 Kyókpε káaku wẽna zaa Kaama
	1939 Kyókpε káaku wẽna zaa Busa
	1955 Kaama dōna Busazi

Kínanc

- Nìki Kínanc
- Busa Kínanc
- Kaama Kínanc
- Wawa Kínanc

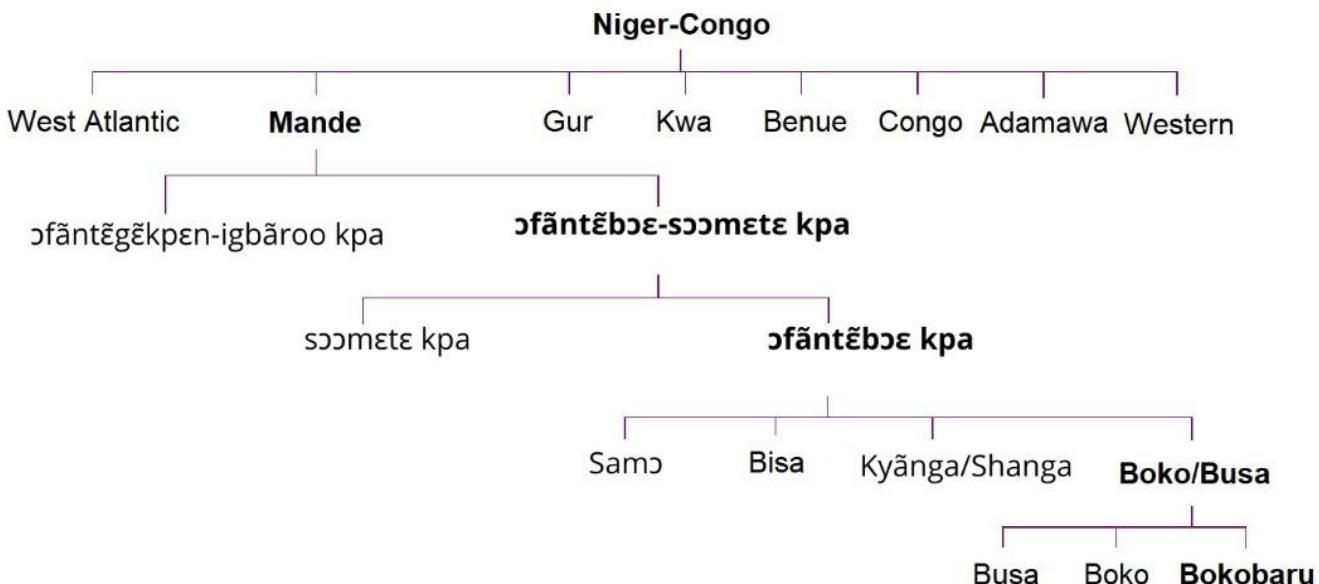
Bibliography

Yāmi 1 — Bokobaru yābōkii

Boriyā kè bòkōban

Boko/Busa boriyānō bò Mande boriyānō guumē, zaa à ɔfāntēbōe kpa gāli. Mande boriyānō sō bò Sèbe-Kongo (Niger-Congo) zékpae guu. Kyókeri bítanō Mande boriyā pìnō asii dō, ben aō ní kpàatete zéazea. Zii pì kà wà sí yāpuraa ū sa. Welmers bè Boko/Busa yā kú Sèbe-Kongo boriyānō té lán kè bà.

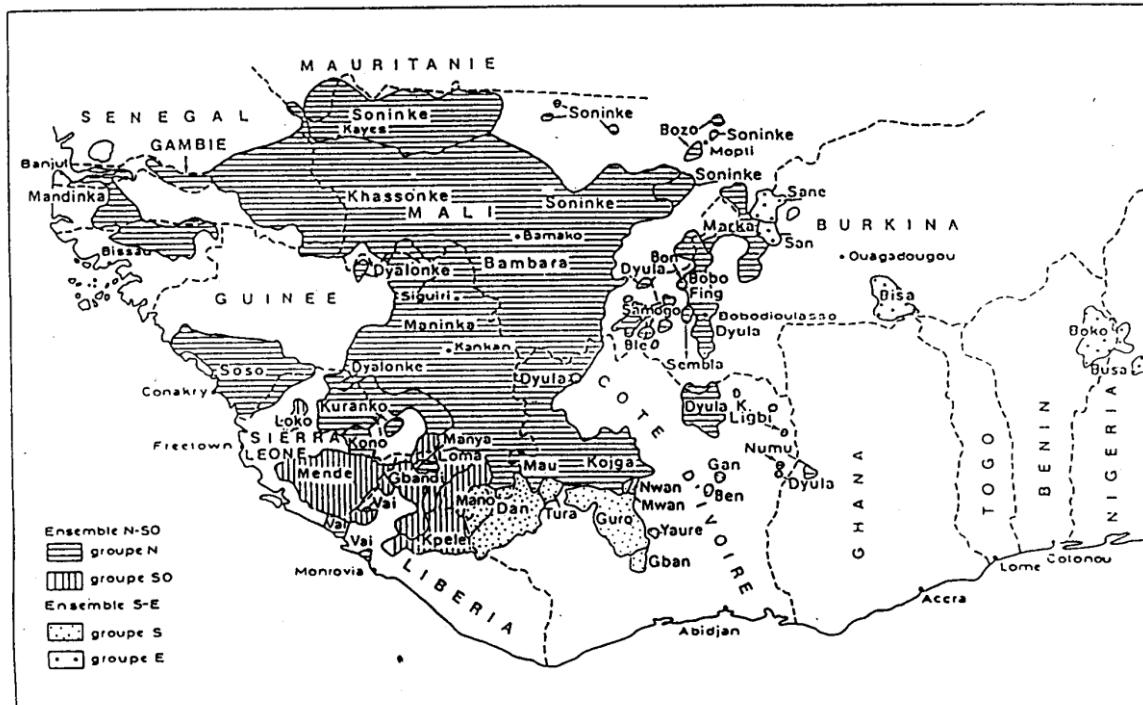
Gbēnō gōn bōrō bakēndo takā (180,000) bē wè Boko/Busa yā o. Gbē pìnō kú Benēe bùsu igbāro ɔfāntēbōe kpa kōn zaa Sèbe kōn Benēe bùsu dagura. ɔfāntē igbāroo kpa Mande boriyānōn yè: Bambara, Bozo, Konō, Kpélé, Kuranko, Ligbi, Loma, Loko, Mandekā, Mendi-Bandi, Samōgo-Guā, Sembla, Soninke, Susu-Yalunka kōn Vaio. Wè boriyā kēnō o zaa Mali, Senegal, Guinea (Gini), Sierra Leone, Liberia, Ivory Coast (Kotivuaa).

ɔfāntēbōe sɔɔmētē kpa Mande boriyānōn yè kōn ní boriyā'ori pariinō léo:

Manō	375,000	Gini, Liberia
Dā/Gio	500,000	Kotivuaa, Liberia
Guro/Kweni	300,000	Kotivuaa
Tura	40,000	Kotivuaa
Mōa	12,000	Kotivuaa
Wā	18,000	Kotivuaa
Tugā Somōgo	105,000	Burukina Faso
Bisa	400,000	Burukina Faso
Kēa	10,000	Nangeria
Boo/Busa	178,000	Nangeria /Benēe
Boko	100,000	Nangeria /Benēe
Bokobaru	36,000	Nangeria (Kaama bùsu)
Bisā	36,000	Nangeria (Busa bùsu)
Busa	6,000	Nangeria (Ilo bùsu)

Boko/Busa yā'orinō de kō danēnō ū kōn Mande gāli yā'ori kē aō kú Barugu ḥfāntēkpēn kpaanōo. Aō kú Barugu guu à de wē bōrō doola. Amadu Laba (Ahmed Rabat) yāzī'ori kē bō Timbukutu kē a takadan à bē: Barugu kē kú Kukia sōcmēte kpa né Mali kínanc bùsu kpadoome zaa 1260 ai 1564, baa kē wēe iko kea sānsānlo. À kú a zéa wà be gbē kē wēe kí ble Barugunō è Mande yā kē wē be Boko o, bensō aōjē kí ble Mali bùsu bíta kpadooaa gurōo kē Mali kína yā c tā ḥfāntēbōe kpa ai Katsina kakōana kōn Baruguo. (Yā pì kú takada kēkii guu:)

Stewart, The role of the Manding in the hinterland trade of the Western Sudan pp. 289-290

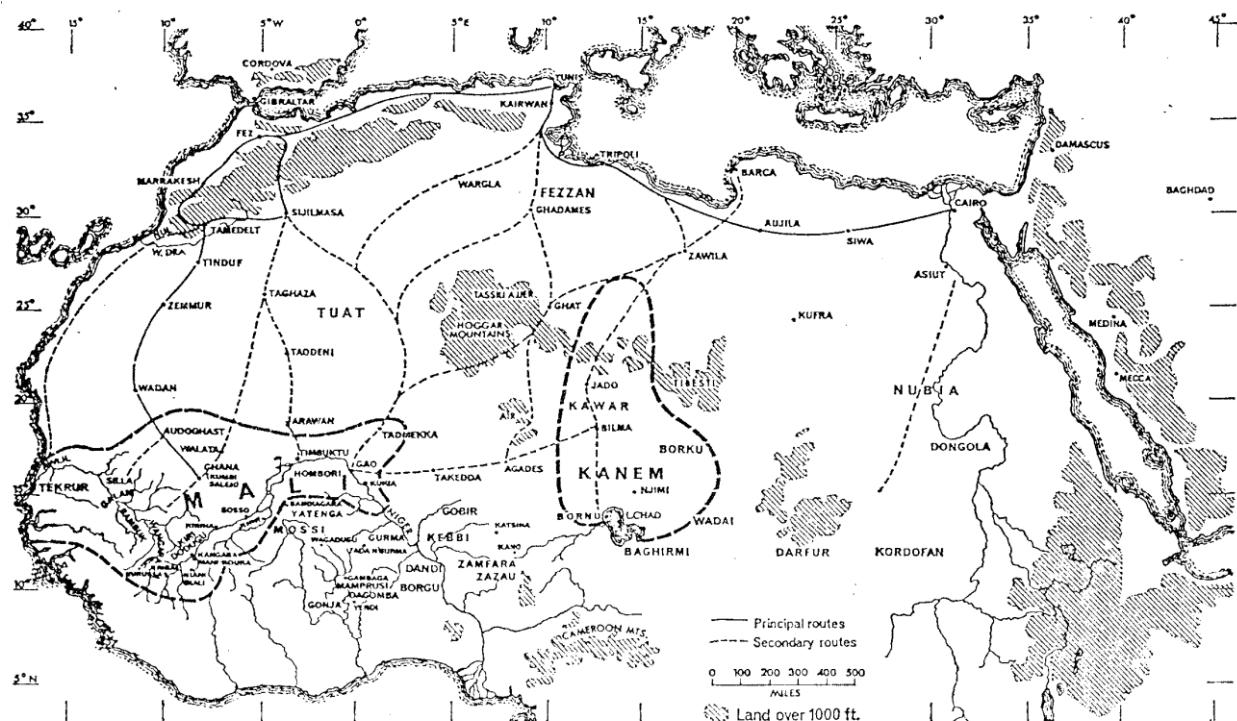
Mande boriyā'orinō kpāatēna - Boko/Busa kú ḥplaa kpa

Mali kíbusu né Mande boriyā'orinō bùsumē kē nàa zaa Ali Bakiri (Al Bakri) gurō wē 1028 ai 1094 dagura. Gurō beeēan wà bē Mali kína né Musuumime. Ali Diisu (Al Idris) gurō wē 1100 ai 1166 guu Mali wéte dēkōa kōn lakutu ìsioro. Mōde wē basōroo gbea kē Mandingo négōgbē kē wē be Sundiata Keita kí blè, ben à Gaana blè zìo. Mali wéte kàra maamaa gurō mōa bensō à tō bō. Mali gbē pìnō Sōngai bùsu blè zìi igbāao kpa kōn Dagomba kē kú sōcmēte kpaaoo, mōde aō fùa wà Barugu, Guruma. Yā kē Ali Bakiri ò zaa 1068 kē kú bùsu kēnō guuno gbē kē aō gāańzi dēdē píngi. (Muusuminōn èe oon gwe.)

Kē Sundiata gā 1250 taka, gbē kē à gēe blēnō Mansa tō sē. Kína gōn sōraagōnō kpata blè ai wà gāa wà kà gbē kē tō bō maamaaa, à tōn Mansa Musa (1307-1332). Gurō kē Mansa Musa gā 1332, à bùsu kà zaa Tekuru ḥfātēgēkpēn kpa ai Maninō bùsun Sèbe ḥfāntēbōe kpa, Gambarinō bùsu léa.

Wē 1000-1100 guu bori néngo kenō kú Mōsi bùsun zaa Buukina Faso, Guru boriyānōn aō paridee è o, baa kē Mande boriyānōn aō gbēkenō è o. Beriberi kē aō bō Kyadi (Chad) bùsu kpaanō bōe kōn Zamfarao aō gāańzi zìo wà ní bùsunō sìmīma. Yāzī'orinō sì kē gbēnō fēe le zaa gikēna landō Zagawa gana Kukia kē kú Sèbe léa bà, kōn dō Kisira gbēn sé Mandenō té, zaae Mandenō wēe wēna de Gurunōla, ben aō Mande boriyānō dàda kōn aō dōnzikenao.

Hogben, Introduction to the History of the Islamic States of Northern Nigeria pp. 32

THE EMPIRE OF MALI AND THE RIVAL KINGDOM OF KANEM ABOUT 1350
The caravan routes shown are those used from the eleventh to thirteenth centuries, the continuous lines representing more commonly used routes.

Mali kíbusu kõn Kanemu kíbusuo 1350 taka

Barugu féeakaayā bē n̄ dezinōn sōdee kē aō bō igbāao ḥfantēbōe kpaanō ū. Aō m̄ gbeñōzi, ben aō Barugu kāe. Zaa igbāao kpa wā gīake wā kō dō kōn kíblena yānō, kē ēe kō sé kōn tāa gbāgbāna zékpae kē gbē kē aō n̄ lēnō ē keoro, zaake tōtē gbāgbari iko bō tāa dōnziyā kōn féeakaayāo guu. Kē gbē kē aō gāanzi pīnō kíblena kōn n̄ zīkanao dē gbē kē aō n̄ lē pīnō pōla yānzi, aō gbāaa mōñne, mōde kē aō pariro, aō gbē kē aō n̄ lē pīnō yā dāda.

Levtzion, Muslims and chiefs in West Africa

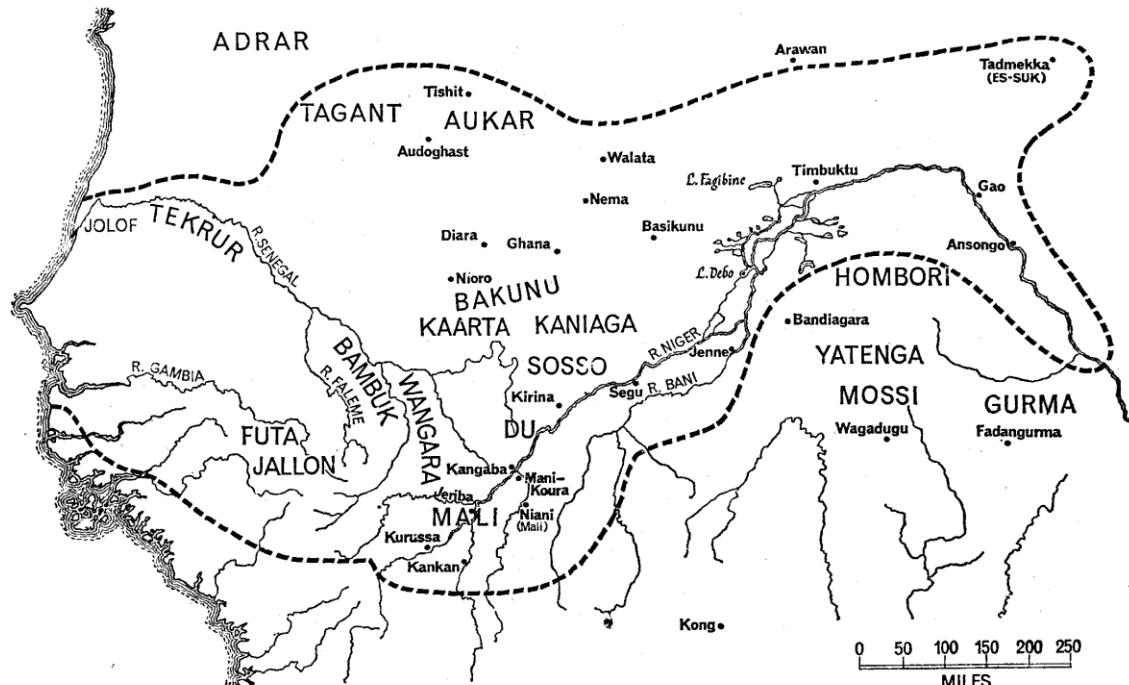
F. Nansen

Mōsi bùsu nàa bítakūnaa zaa 1289. Zaa wē mō guu bùsu mèn siigō kēnō kú zaa Sèbe gukooton ḥfāntēbōe kpa.

- Sōngai bùsu kē Mande bùsu kú a ḥfāntēgēkpen kpa
- Barugu bùsu kē kú Sèbe sare Sōngai bùsu sōcmēte kpa
- Guruma bùsu kē kú Barugu bùsu ḥfāntēgēkpen kpa ai Dagomba bùsun
- Gambaka bùsu kē kú Gaana bùsu igbāao kpa.

Lán féeakaarayā dēna, bùsu kē gbāa dēňla píngi bùsu mèn siigō kēnō té bē Barugu bùsu ū.

Frobenius, The Voice of Africa

THE MALI EMPIRE AT THE HEIGHT OF ITS POWER IN THE FOURTEENTH CENTURY

Mali kí Mansa Musa bùsu bíta lé

Yāmi 2 — Kisira yā

Sōngai gbē kè wè be Kakau ò ländō wè 600 taka bà, kè gbēnɔ Sudā pàra pari bɔna zaa ɔfāntēbɔe kpa gana ɔfāntēgēkpen kpa, kè wè be Kisiranɔ feena. Wà bè Kisira pìnc né Pesia gbē kè aɔ zì kà kɔn Romudeenɔmɛ (Byzantines), ben wà pèm̄ma gana ɔfāntēgēkpen kpa, aɔ bòe kɔn Kyadi sèbeo aɔ gɛ Nangeria bùsun.

Yāzi'ori paridee wèzi kè gbēnɔ bòe wà mò wè 700-800 guu. Paama (Palmer) Kisira bɔkii gbè sè zaa Daafuru (Darfur) gana Kpi Mìgbaasu (Bald Mountain) Marua igbāao ɔfāntēbɔea, bɔena Adamawa bùsun gana Bisama kɔn borii kè aɔ bòkɔbanɔ bùsun ai Muri. Ben aɔ kɔ kpàatete, gbēkenɔ tà Zaria, gbēkenɔ sɔ tà Wukari, gbēkenɔ vèe Gwana, gbēkenɔ tà aezī ɔfāntēgēkpen kpe aɔ Wawa kàe kɔn Bakuo.

Kisira tó dè à bɔ Pesia kína zi tóde ke tó guume. Sasanidi kína gɔjɔn plaa kú wè 500 ai 700 guu, aɔjɔmbe wè beńne Kosorau (Khosrau), kɔn Laarubu yāo sɔ Kisira (Kisra). Wà kína pìnc dɔ Laarubu bùsu gu píngia. Kosorau auziki sèe à kàkɔa bítabita, ben à gò tódee ū Iran yā zii guu. Bee yānzi Kisira tó gò kíke tóbɔna ū ke kíkennamana, ben gbēkenɔ sì kè tó pì kàkɔana kɔn gbē kè aɔ fèe wà bò zaa ɔfāntēbɔe kpaanɔ. Pesia-Laarubu yānɔ gè Sudā feeakaarayānɔ guu sɔɔmete kpa kɔn a ɔfāntēgēkpen kpaaao, baa se le Musuumi yā kpé à da guu pìnclo. Yā pì òdɔa kè eégɔ Kisira yā gíake à bikù Saharala gana gura kè à gòñne gara ūun, èe ke gbēnɔ fèe wà mò bɔna ɔfāntēbɔe kpanlo.

Barugun wà Kisira yā garadana màn bɔkɔtēna dè gu kpaaanlo. Gwen dɔ wà Kisira yā kàkɔa kɔn kpatakaena yāo. Barugu bùsu lè kà ai Sōngai bùsun, mode à kɔ sì wàgɔ dɔ kè wé fɔ wà Barugu ble zìo zikiro. Boriinɔ gáańzi zìo pari, mode aɔè ze wà gí gurɔ píngi. Se kè Lugaadi mò à ledole kén̄yo 1894, gurɔ beeéan Barugu wèzi kè bàazi gbē mó à iko kem̄ma. Kè Musuumi kína

Asikia (Askia) kí blè zaa 1512 ai 1517, Sɔngainɔ Gambari bùsu blè zìo píngi, baa kè aɔ̄ fù Barugu bùsu pàñia.

Gbẽkenɔ bè yã kú Kisira dagura kɔ̄n Mamaduo. Matthews (1950) òdɔa kè èe daa yã kaaraname bɔ̄na gbẽ kè aɔ̄ Kisira garadana yã túbi blènɔ gâz̄i. Lán Musuumi yã dà guula nà bensɔ à bëe vñíne, aɔ̄ yezi wà Mamadu tó naa, baa tāagbâgbârinɔ té Sudâ ɔfântëgëkpen kpa. Meek (1925) takadadɔri ke bè féeakaarayã kè këna diëna pì kenɔ né yâpuraamɛ, aɔ̄ yã zii o súsu, mòde yã pì kenɔ bɔ̄kɔt̄ena náane vîro. Musuumi kè è fɔ à laasuu lé bensɔ à lákëna dɔ píngi é fɔ à yã zi gara da kyókerisarideenɔnɛ.

Wà bè Kisira né ua bëde kemɛ zaa Maka kesɔ Laarubu bùsu gukea. À gì Mamadu yã kè à yezi à kpáezi, à gì li Musuumi ūzi. Kè à è annabi Mamadu zìkarinɔ yezi wà a ble zìo, à bàa lè kɔ̄n a gbẽnɔ à tà báasira bùsun (Africa) bɔ̄na Sahara gbáan ai à gàa à kào Sèbea. (Niger) Ben Sèbe yàasa kàara dabuyã ū le Musuumi kè ɔɔ̄e pëeancɔ tón fɔ wà bikûro yânzi. Yã kè këna diëna kenɔ guu wà bè gbẽ pìnɔ né Baribarinɔmɛ (Berber) bɔ̄na zaa Africa igbâao kpa.

Guu kè Kisira yã kun kenɔ wà bè Kisira né nibɔmɛ, gukenɔ sɔ wà bè àmbe ke a boriinɔ bé wà kpata kàe. Wà Kisira pókenɔ è wéte kenɔa, wà bè à bò à kiia, ben wà dìe kíkedɔnzi pónɔ ū. Gura kè wà Kisira pónɔ èn píngi wà sè sèeda ū kè í dezinɔ bò zaa ɔfântëbɔe kpame, kesɔ aɔ pɔ kpé dɔnkɔ kɔ̄n ɔfântëbɔe kpadeenɔ. Gbẽkenɔ bè Kisiranɔ vèe wà gì kè Bɔrɔnu lândɔ wè wàa doo taka bà. Gwe dɔ aɔ bàa sì kè Bɔrɔnudeenɔ lì Musuuminɔ ū yânzi, aɔ bò wà sù Barugu.

Yâzi'orinɔ wèzi í píngi kè Kisira iñbanɔ Sèbe bikû zaa llo, ben Sèbe yàasa kàara dabuyã ū, gwen Musuuminɔ penañma zèn. Aɔ kàkɔa kɔ̄n Mande bori kè wà lè gweenɔ, wà kpata kàe zéazea, kè kè à de borii kè wà ligañzinɔ pôla. Gbẽ kè aɔ sù dufu pìnɔ gɔ kíblerinɔ ū, kí kè de diinɔ ū, èe ke sa'orinɔ ūro, kè aɔ borii bò dodo yânzi. Àmbe à tò wè mì sie Emianɔnɛ bíta ai gbâa. Aɔmbe wè wétekaena yã gòggɔ kɔ̄n zïkana yão, bensɔ wà kɔ dɔ kɔ̄n Luda mèn do dɔnzio kɔ̄n bàngukena yão guu kè aɔ bòn yânzi. Mande borii kè aɔ í lé gwee pìnɔ bé wà tɔɔte vî kɔ̄n tāagbâgbâna yão. Ai tia bùsudee pìnɔ lé gɔ kú Kisira kíkana yân kɔn kí vîna yão kɔn kpata yão. Bùsu dɔn'aedeenɔ mìdee tón Baa Karabande. Gbẽke Kisira gaa ke à kurazina dɔro, gbẽkenɔ bè zaa Kokomɛ. Baa dia à yâze kpàe à dìe a iñbanɔnɛ, ben aɔ fâakɔa, à né gôon aagôonɔ bé wà Busa kɔ̄n Nìkio kɔ̄n lloo kàe. Gbẽ kè aɔ kí blè guu pìnɔanɔ bè Kisira boriinɔmɛ í ū.

Yã zi ke bè wà yezi wà Kisira lie Musuumi ū, ben wà è bee kè à bœziro. À mana nna, zaake è féeakaarayã kè wà kûna ai gbâa bɔ̄kɔt̄e. Aufaa kè annabi Mamadu í zînɔ tò Kisira kùe à ae pëe gëñ plaa, ben à yã pì mì dè à gë ua, ben a dì sɔa à bò kɔ̄n gbâaao. À bè wà zìbata lé, ben à sári kûna a ɔz̄i, à bè é wezi à ae pëe gëñ plaa wè doo guu, é de beeelaro. Kè aufaa pìnɔ èara gura kè wà bòn, ben annabi pì zè kɔ̄n à liena kpadoo pìo tiasi. Wè kɔ̄n wèo àmbe wè à kena sigɔ ke. Tó Sala zîmbaa mɔ̄a bò, Busa kina è bɔ kɔ̄n a bedeenɔ kɔ̄n a iñbanɔ, ben è ae pëe gëñ plaa kekeɛ ū kɔ̄n tiasio, ben è di sɔa kɔ̄n sário na a ɔz̄i, è wii lé gurɔo kè wèe zìbata lé annabi léwetena ū.

Kíne kè aɔ kuu Kisira boriinɔ ūu fâakɔa Barugu bùsun aɔ kí blè Baribancɔa kɔ̄n dɔ Busanɔ. Kí pìnɔ kú Busa, Nìki, llo, Wawa kɔ̄n Kaamao. Kí kpaaanɔ kí blè Daomɛ (Dahomey) zaa Kandi, Gbembereke, Kparaku kɔ̄n Zùguo. Aɔ tó bò í sɔnɔ yânzi kɔ̄n dɔ zìkanao kɔ̄n tofekanao. Wè í ble zìo zikizikiro.

Kisira yā kē Busadeenō zèo lán Malam Yakubu Daudu Babanna ò nà

Gbē kē Busa gbēnō dezi káaku ūu, àmbe Kisira ū, kíne kē bò ɔfāntēbōe kpa. Paridee è daa à bò zaa Saudi Arabiamē. À bò wéte kōn a bēdeenō kōn a gbēnnaanō kōn a boriinō píngi, kē à gì té yākpaε kē annabi Mamadu dìenozizi.

À vēna Bōrnu gbera, àpi kōn a gbēnō bò táo ai aō kà Sèbe léa, kē wè be Kora ke Kwara. Gurō beeaa Sèbe né swa yàasanlo. Kisira bé à yàasa kàara lán à kuu nà tia le à kpá a pemmarinōne añton péa dōro. Kē Sèbe n̄ dākpa aō bò aafia yānzi ben aō vēe Sèbe pì léa.

Kē Kisira gā, à né gōn aagōnō tō, Woru, Sabi kōn Biō. Woru n̄ de gēe blè à kē kína ū. Zii kē à kē kákun illo kaena ū, ben à a dāaro Biō tō gwe gbēnsi ū. Beee gbea à ae kàzi, ben à kē a dāaro dooa. Gbē zāadee tā sōmete ɔfāntēgēkpēn kpa. Kē Woru lili ò à gì kē, à vēe Busa. Busa né yā kē wè be "ma busame". Guu kē à zèn, à Busa wéte kāe.

À lili'ona guu Kisira té kōn Musuumi takadadōrinō, kē wè be "malam". Aō mīdee tōn "Bamarubere". À bori doo kē wè be Malam Toga bé à Wawa (Gbee) kāe. Len wà kpatableki mēn aagōnō kāe le. Yākenō bò zaa Busa wà be Kisira bé à Busa wéte kāe a zīnda. Gbēkenō bē Kisira né bāapuraame, kē à kō sē kōn a Laarubu ke Baribari kēeo.

Kisira yā kē Kaamadeenō zèo kē Mamadu Waziri kpà

Kisira bò a bùsun kōn a gbēnō le aō bàa lé annabi Mamadu pōfēne, kē aō gì tézizi. Aō tā sōmete kpa sūsu. Kē aō kà Bōrnu, aō vēe gwe féte.

Kē à kē saa, à kū aō eara wà bō kōn táo. Aō tā ɔfāntēgēkpēn kpa, aōoe guu wetee kē weé vēen. Kpēekpēe aō kà Sèbezi, swa isi kē è sí bikūro se kōn góro'iteo. Kisira dabuyā kē à n̄ mī sì à tō í pì kpāatékōre plaa aō è wà gētē. Gbē kē aōoe pēemāmanō yezi wà dōnzi, mōde í dànlā aō gāga (Yā pì bòkōba kōn Musa Isira Tēaa zōkōrenao!)

Kisira vēe Busa kōn a gbēnō. Kē à gā, à né ke kúzi kīiro. Aō tā sētē kē à kú ɔfāntēgēkpēn Nīki kpa. À wōrōngōke yānzi wà à né gbēnsidee kē Nīki kí ū. Kē Kisira kē sai, à ibanō pēenzi. Wà n̄ é, mōde aōye sunaziro. Ben aō ò zīri pīnōne aō dōnne ae aōgō gaa kōn bōkōte kē kuuno. Ben zōnō gō Busa yāgōgōrinō ū, Nīki gbēnō bē wè yā dieńne.

Kē à gurō plaa kē, ben Nīki kína gā gurō kē à né gbēnsideenō kú zā tāta'okiia. Wà gbēnō zī wà n̄ sīsi, mōde wēe n̄ e idero. Zaake weé fō wà kpata tō lero, ben wà n̄ dāaro kà kí ū zaa Nīki. Zīkeà à vīi gōn plaaa kē aō kuu zānō mā kē aō de kē sai bensō wà n̄ dāaro doo kà kí ū. Gbēdoo yezi à kpata sí kōn gbāaa, ben gbēdoo bēne guunō kuu pari kē weé fō wà kí blen, à maa wà gá vēe wà kí ble gu pāndea. Gbēdoo gā à vēe Bueru, ben gbēdoo gā à Kaama kāe.

"Barugu gbēnō yā gwana nna de gbē kpaaa kē aō vēe Sèbe gbānnōla. Aōmbe tāagbāgbāri borii kē aō fō wà gì Musuuminōne aō gēnzi kōn zīonō ū n̄do. À gì kē kē Sokoto kōn Gwandu Vuaenōnō yezi wà gá bùsu pīzi kōn zīo, mōde aōoe fōro, aō sì kē n̄ annabi bàa kúnyo aō zī ká kōn gbē bēe pīnōoro. Barugudeenō è be weé fō wà n̄ ble zīoro, èe kē aō zīkana gbāa yānzinlo, se aō

dɔnzikēna bɔna gbẽ kẽ à tón Kisira gãzī, Yuda (Jew) gbẽ kẽ à a zĩnda kpà anduna durunno yānzi.

Aጀè gízi zaazaa tó wà bèné tãagbãgbãrinç, daanc yã nna sõ, zaake aጀoe daa wà de Musuuminçla zénç guu pari. Aጀ bẽ n̄ dezinc bò zaa Africa igbãao kpame, gwen Musuumi z̄ikarinç pèm̄man w̄ 700-800 guu. Wà bẽ aጀ p̄o kpé kõn Bɔrɔnudeenç. Wè be Bɔrɔnu gbẽnç Baribari (Beriberi), Barugu gbẽnç sõ wè beíne Bariba. Zaa gwen weé dõn kẽ borì mèn plaaa p̄inc n̄ Beriberi (Berber) bùsu gbẽnçm̄e wàton pèm̄ma aጀ tá s̄oomet̄ kpa. Ée ke wapenlo, Barugu kõn Bɔrɔnu ñ kpatablena yã bòk̄te aì v̄ee maa ñ bùsunç guu de aጀ bùsu daanjla, ai bùsu kpaaanc gõ à taka nanaa o. Bee gbera ai gbâa aጀ plaa ñ píngi, Vuae e iko keñmaro.”

Mockler-Ferryman, Up the Niger

Kí káaku kẽ Baribanc dõ ñ feeakaara yã guu tón Kisira. À bò zaa igbãao ɔfãnt̄eb̄e kpa, àmbe à kà kõn Baribanc Barugu guu. Zaa gurç kẽ Baribanc ḡe Barugu guu, aጀ ḡiak̄e wà kõ kpàate borii kõn borio. Káaku Bokonç, gbẽ beeënçn kínenc ū, aጀmbe Kisira b̄edeenç ū. Ben borì mèn aagõnc kuu d̄ talakanç ū, aጀmbe Korarunc (Nangeriadeenç), Dafiarunc kesõ Lafiaruc (Musuumnç) kẽ aጀ kú ɔfãnt̄eb̄e kpa kii kõn Vuae kpata kẽ kú Sokotoo, kõn d̄ Makararunc ɔfãnt̄eḡkpen kpa.

Bokonç bé wà zé v̄i wà saraa yi ñ kínæk̄e yānzi. Borì kpaaanc utan aጀè da ado. Aጀ kà wà v̄ee Sèbe ɔplaaazi, ben aጀ Busa kpata kàe w̄ 1200 taka.

Dunglas, The Bariba kingdom of Kouandé

Busadeenç bè wà bò Badaame (Badar) Maka sae. Aጀ ye wà gí annabi Mamadu kaaranazi, m̄ode à kẽ pã. Kẽ Kisira ḡa z̄i p̄i guu, ben à n̄e f̄e à d̄ gbẽnçne ae à t̄ Africa ɔfãnt̄eḡkpen kpa. Kẽ aጀ kà Sèbe léa, ben aጀ v̄ee Sèbe ɔplaaazi, Busa ḡõ ñ wétedaa ū. Aጀ paridee ae kàzi, ben Busa kí dãre zã kẽ à tón Sheru Nìki kpata kàe. Illo sõ a dãaro Woru bé à kàe. Bùsu p̄inc èḡb̄ gbaa kpâsâa Busa gurç kõn gurçco.

1000-1100 dagura yâke kẽ zaa Sudan, bùsu kẽ kú Sèbe gukotoanc. Ai m̄ona gurç beeea Beriberi (Berber) kẽ aጀ bò igbãao kpa wà m̄onc n̄e Yesudeençm̄e, m̄ode kẽ Zenaganç kí Taasina gâa Maka à sù, ben gyihadi z̄i f̄e.

Barugudeenç è uta ɔsaidee da, kẽ à gbâa è ze ñ kósokü lén. Uta p̄i èḡb̄ paana zaa a waa kp̄e kõn aeo, le wà d̄ yã kẽ à n̄ dezinc lè gurç kẽ aጀ Sèbe bikü káaku, aጀ ñ utanç tò didikõa Sèbe léa. Kẽ aጀ èara, aጀ è wà ñ uta p̄inc pâapaa kõn sârio.

Temple, Notes on the tribes provinces, emirates and states of Nigeria p. 74

Yã kẽ këna kẽ wà sì ilo kí kõn à ibanc kiia bè Barugudeenç kú gbẽ parii kẽ aጀ bò Bada (Badar) bùsunç té zaa Maka sae, gurç kẽ aጀ kí Kisira ibete kpâ kõn annabi Mamaduo. Wèe daa aጀ tâa ò wà bâo Sudanla ai Asben, gwen aጀ kõ kpâaten. Beddenç (Badr) v̄ee Bɔrɔnu, gbẽ kpaaanc tè Kisira boriinçzi, aጀ ae kàzi wà m̄ò ɔfãnt̄eḡkpen kpa, aጀ paridee v̄ee Busa kõn illo kõn Nìkio. Aጀ kínanc n̄e vii kõn dãaronçm̄e. Aጀ gbẽ pândenç, Yuunc, tà s̄oomet̄ kpa. Busa kínanc aጀ vii ū, è gbaanc sí gbẽ kpaaanc ɔz̄i. (Nìki kínanc gõ aagõc p̄inc dãre zã ū.) Tó wà kí blè, aጀè kõ ká kpatan.

Frobenius, The Voice of Africa

Lə annabi Mamadu kpé à Maka blè zìo, Pesianɔ kína kè wè be Kisira zì kà kõn Annabinuhuo ke Romu kína (the Hellenic Romans) kè Igipiti sì. Kisira zì blè káaku, mòde à gbera Annabinuhu kè à o kàkɔa kõn Romu kínao bé à zì blè. Ben Kisira bàa lè à tà Nili swaa musu kpa ai à kà Nubia kí Napata bùsun. Ben Kisira bè kí pìne: Mé fɔ mà eara ma bùsunlo kè Romu kína é ma de yānzi. Ñ ma gba zé ma vēe n bùsun. Ma zìkarinɔ vī kõn zìka'utanc, wé zì kánne, tó n we mà vēenyo. Ben kí Napata bène: Mé gɔgɔ kõn ma zìn-o (jin) gĩa, ma zìn pìn Isa (Jesus) ū. Ben kí Napata yā ò kõn a zìn pìo, ben zìni bène: Ñ tó Kisira tá ɔfātēgēkpén kpa à gá à bùsunɔ ble zìo, nú tézi. N de é bùsu kè gwanne, mòde né gɔ kína isi ū ɔfāntēgēkpén kpa.

Kí Napata Kisira sìsi à bène: Ñ dɔ aë nū bùsunɔ ble zìo ɔfāntēgēkpén kpa. Ma zìni bè mà tézzi. Kisira bè: Len mé ke le. Ben Kisira bò táo kõn a zìkarinɔ kõn Nubia kína gbēnɔ pari. Ben à kà Barugu tá gbāa ona gbera. (Barugu kè kú Sèbe léa wà téa.) Kí Napata dòzi káaku ai à kà Gobiri (Gober). Gwen à nɔɔ sèn, nɔɔ pì négɔgbē ìnɛ, àmbe Gobirinɔ dezi káaku ū.

Kisira zìkarinɔ gbàre pari gana ɔfāntēgēkpén kpa. À Barugu blè mámmman. À kíno kàńne baama píngi. Yāgbekana kè Albrecht Martius kè 1912 òdɔa lán kè bà:

Boa kè kú tá gurɔ aagɔ Nìki ɔfāntēgēkpén kpa, kí Bayerima.

Kika kè kú tá gurɔ siigɔ Nìki ɔfāntēgēkpén kpa, kí Buruka.

Lesa kè kú tá gurɔ plaa bɔna Kisiden, kí Wagana.

Wenu kè kú tá gurɔ aagɔ Nìki ɔfāntēgēkpén kpa, kí Kora.

Daari kí Yaaru.

Burisi kè kú tá gurɔ sɔɔro bɔna Nìki, kí Saka.

Teme kè kú tá gurɔ siigɔ Nìki ɔfāntēgēkpén kpa, kí Zɔmɛ (Semɛ)

Madeguru kè kú tá gurɔ siigɔ bɔna Teme, kí Kora.

Kisira Jiro kà Nìki kí káaku ū, ben dɔ à dāaro Seru Sikia kpata blè zaa Wenu, à zà kà awa aagɔ kõn Nìkio. Jiro dāaro pì a gēne blè zāa.

Yā zii kè òdɔa kè gu mèn aagɔn Kisira gbāa kun:

- Umaisa ke Amaa kè kú Benue léa. Ée ke wéte kènɔ adonlo, kõn bùsu kè ligazinɔmè se.
- Barugu bùsu kõn Kotangora bùsuo kõn Guruma bùsuo
- Ambara kè de Yuunɔ bùsu ū.

Yā mònɔ bò dodo. Wà gbē kè wà ní zí aɔ Kisira yā gbekanɔ kàkɔa bɔna Lokoja guunɔa pari. Aɔ gbēkenɔ bè Mesi kè de Kisira dii ū kè sɔɔ sēnkpe kõn kí Nupatao Yuunɔ blè zìo. Yā kè wà mào píngi òdɔa kè gurɔ beeaa wà kpata dufu kà Yuu bùsun, kpatableri pìnɔ gè ní bùsun bɔna Barugu kpa.

Kisira vèe Paiko, Gwarinɔ bùsun, à kè wè kuri kõn a kùsuo. Ben à Karisi wéte kè Dakakarinɔ bùsun, à zà kõn Kotangorao kà lán gurɔ aagɔ takaba. Kè à kè gwe wè siigɔ kõn a kùsuo, à tà Busa, ben ègɔ guu lende kee Karisi kõn Busao. À dāaro è à gēe ble guu kè à kunlo. Kè à kí blè wè gēro aweedo kõn a kùsuo, à gà wà à vii Busa annabi Mamadu bàasina Maka wè baraakuri plaasaidee guu kesɔ 650 AD. Yā zi pānde ke bè kè Mamadu pèe kína isiñzi gɔɔn plaa, Kisira kõn Nupatao, Mamadu gàa Kisirazi kõn zìo a bùsun Kisira tón ga kesɔ à gaa gbera. Wà Mamadu zìkarinɔ blè zìo. Zaa gurɔ mòa à gì kè Mamadu e fɔ à gàa Kisirazi ke Nupata ke ní kpēedeeno kõn

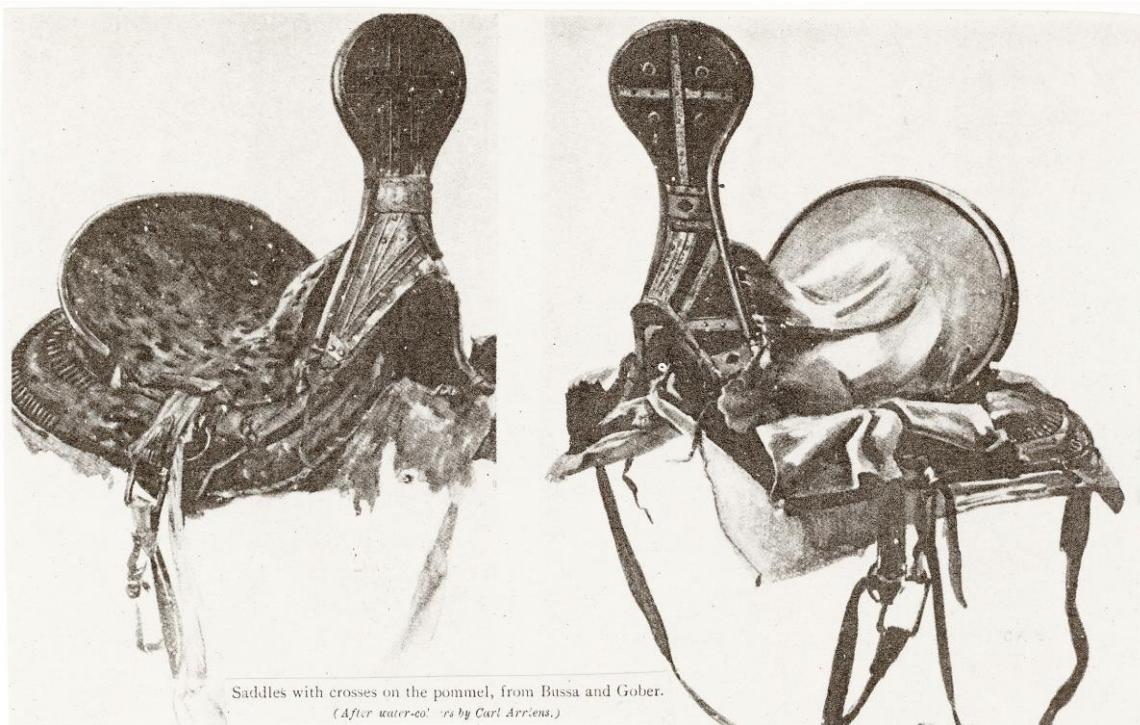
zio doro. Kè Maizaki (general) zì blè à bùsu sì píngi ai Benue, ben à kámma bò à gòà à vèè Gbara, gwen à Takpano (Nupe) kpata kàen 641 AD, ben à kí blè gwe do wè baro aweedo.

Kisira boriinò ègò gba kpásà wè kòn wèo ɔfātēbòe kpa ai Filauna swaazi (Nile river). Aò wéte ìsi kenò kàe kòn ní kpatanò aò Nupata tó dàgula bùsu pìn. Aò mò kòn ɔzíkerinò bòna ɔfātēbòe kpa wà be naasideenò bò. Pó kè aò kò píngi wà kè báaa, èe ke takada guunlo. Wà báa pìnò ùte à gì kè, ben wà vìi kòn Adsu Zadoo le aòton gë Vuaenò ɔzíro. Gurò kè Nupata boriinò ní dezino dokayànò kúna, Musuuminò e fò wà ní blé zìoro. Aò gbáaa yàa gurò kè aò gì dònzi ke ɔfātēbòe kpa gbénònezi.

Tó wà yà pìnò kegurò lèkòzi kòn yà zi gurò kè wà a sànsàn dò, wè e kè Kisira yà kò sè mámman kòn yà zii kè kénancò yà'i kaarana sari. Kosrav II (plaadee) kesò Kisira, Pesianò kína, Sasanidi borii, Igipiti bùsu sìmma, aò zìkarinò vèèn 619 AD. Wà ní sí Fero (Fira'auna) bùsu guu swèe sai. Kè Giriki-Romu kí Herakaliu (Emperor Heraklius), aïadée kè vèèna Bizantini kpatan, gbáaa è Igipiti 629 AD, ben Pesianò bòe. Bori ke kuu kè wè be Kordofan, bùsu kè à na Nubiazi Igipiti sòomete kpa, kè aòè ní zida sísi Bagada kè aò bè wà bò Bagadi, gò kè mò kòn a nòò, nòò pi né da à gàn, à bò Pesia à sù Igipiti. Wè fò wà Pesia bori kpaaanò e Nubia, beeè òdòa kè èe ke Pesia bori píngi bé à èara à tà Asiaro, mòde aò parideenò vèè Africa sòomete kpa kòn Nili swaao.

Frobenius bò eégò dè Kisira né Bizantini Yesudeemè, àmbe à mò kòn Yesu yão Afrika ɔfàntègèkpen kpa. Laarubu yà zi takada ke (Tarikh-es-Sudan) bò gbè kú Sudannò kè aò kpata ìsi kú Gaananò né Yesudeenòmè ai wè 469, a gberan aò kè Musuuminò ü. À kàara dò à bò: ɔfàntègèkpenkpadeenò gbáaa kàara Musuumi yà dagulana kòn Mande kpata gbáao yánzi, aò Yesu yà kàate Songai bùsun, aò tò yà pi sòkpa Barugu.

Frobenius, Voice of Africa, pp 627-628

Saddles with crosses on the pommel, from Bassa and Gober.
(After water-colors by Carl Arrhenius.)

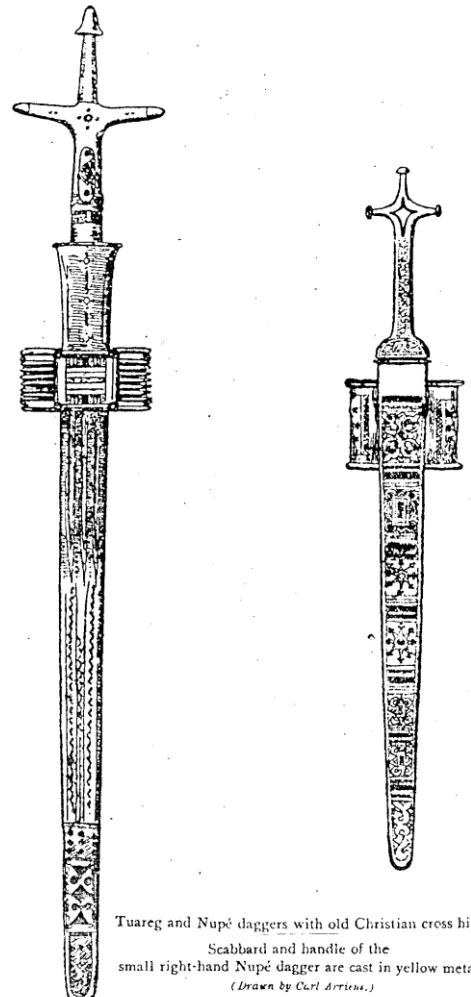
Líkpangbároo kú gáari kènòa bòna zaa Busa kòn Gobirio

Yā kē Laarubunō kēnō kōn dō Kisira yāo òwe lán Yesu yā o tà maamaa nà Sahara sōomete kpa zaa Sudan dagura gana igbāao ɔfāntēbōe kpa. Barugu kōn Yoruba-Benin yā ziinō òdōawe kē Barugudeenō Yesu yā lì ísia léa bùsudeenōzi gbezā.

Mògotē kpangbāroo kpé logona Kisira gēe waa lé zaa Karisi (Kotangora igbāao kpa) ai gbāa. Kisira yā zii guu, gura kē wà à vēna Karisi yā ò, wà bē à dà maa yādiēnanō dàda a gbēnōne. Wà bē Kisira ègō kú adona, gbēke è à e wééoro. Tó gbēnō mò dōnzi kene, wè à yā'oo ma gù kpeee. É be: Nton egee tóro, nútton kpāi oro, nútton swèe daro, àgō vēe kōo aafia. Tó wà giàa Kisirazi zaa Karisi, kpaakpaakeri bé è bō à mògotē kpangbāroo kē Kisira è logo a waa lé ɔdōa. Karisi kínō è mògotē kpangbāroo na ní kùa n iko sèeda ū ai gbāa.

Zaa gikena kpangbāroo kē bō tētēntēe na sō giàaria zâblebō ū Gobiri kínēnōne kōn Asben-o kōn Busao. Busa gbē tiaanō è kpangbāroo pì sisi "sōmō", Takpanō sō "sara". Beee yezi à kē sēnkpe kōn Girikinō kpangbāroo sisinao, aōe be "stauros". Ée ke wà penlo kpangbāro yā gbāa

bùsu kēnōn Luda dōnzi sèeda ū. Takpanō fēedaa kē wè be "ede sara", wà à pá kē kpangbāro.

Tuareg and Nupé daggers with old Christian cross hilts.
Scabbard and handle of the
small right-hand Nupé dagger are cast in yellow metal.
(Drawn by Carl Arriens.)

Tuaregu kōn Takpao fēedaa kē Yesude líkpangbāroo pá vīnō

Yāmi 3 — Musuumi yā

Sōngai kpata bé à tè Mali kpatazi, kē Soni Ali de kí kē tó bō ū. À kí blè zaa 1468 ai 1493. Zaa Timbuktu Soni Ali zì blè Jennea, ben Sudan í zé isi kē wè be Sèbe gura kú à ɔzī. À pè Mōsi zìkari pāsīnōa zaa sōomete kpa kōn Hombori bùsudeenō zaa Sèbe gukoton kōn Kébi bùsudeenō zaa ɔfāntēbōe kpa, ben à góro'ite pariinō dà íla zaa Timbuktu sare.

Kake, Combats for African History p. 70

Wè 1493 guu kē ɔfātēgēkpēnkpadēenō kōn sōometedēenō na à ɔzī, ben à lìe à ae dì ɔfāntēbōe kpaaa, ben à sì Baruguzi kōn zìo, mōde à zìblena kē kpado. Barugudeenō kpé tó bōo zì guu, aō kpé e lé gbēe kē wèe n ble zìo zikiro. Kē Soni Ali bō Barugu èe taa Gao, ben í à blè gurōo kē à kú èe bikūu Sèbe ɔnēa.

"Mɔsi bùsudeenɔ kɔn Barugu bùsudeenɔ bé aɔ̄ kú Sɔngai bùsu ibee pāsīnɔ té. Bori mèn plaaa kènɔ kpà Askia Mamadune, kè à ae kàzi sɔɔmete kpa. Naana zaa 1505 AD guu Busa kí zì blè Sɔngai zìkarinɔ. Baa kɔn beeoo à zìzɔnɔ sèe paripari, gbē kè wà ní sée pìnɔ doon Askia Musa kè yāa à kpata blè da ū.

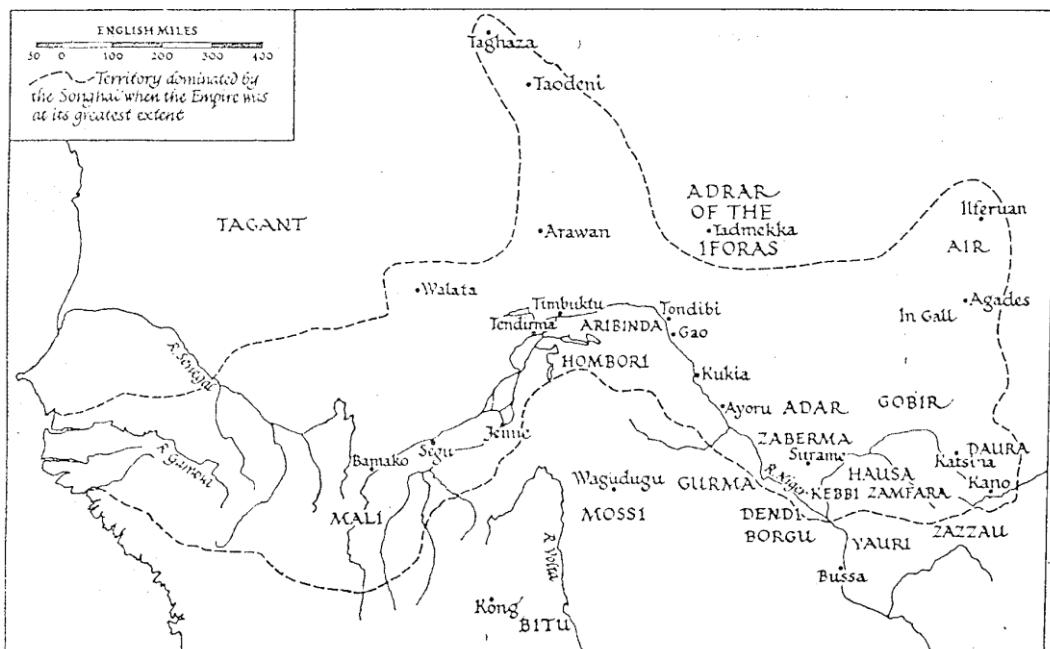
Wè baplaa akuri gbera 1555-1556 guu Askia Dauda sì Busazi zìo à à kpòke, mòde Sèbe ísɔ à ibanɔ blè pari lán à Mango Paaki blè nà zāa. Lán Mɔsi yā dè nà, zìblena gèn doo e fɔ à tò Sɔngainɔ gbääa blèm̄maro. Lèmè zaa káaku ní gīayā guu, Barugudeenɔ ae dò Musuumi bùsu pāsīa aɔ zè wà gī.

Gurɔɔ kè Sɔngainɔ gbääa kàara, Mamara kè de Zéemanɔ gbënsi ūu lèe bùsu mèn aagɔ kènɔa: Busa, ìlo kɔn Nìkio, mòde à gaa gbea Nìki kína zì blè Sɔngainɔ. Nìki kína kí blè Barugu bùsu gu parideea sa, à ikokèkii kàara igbääao kpa ai ìlo, sɔɔmete kpa ai Lesa, ɔfántēbɔe kpa ai Kaama."

Isichei, A History of Nigeria

Sɔngai bùsu gwena bíta lenan dɔn'aedee kè ñndɔn vī maamaa kè wè be Askia Nuhu bò. À fì à a bùsu zìkari kè aɔ bùsanɔ kàkɔa, à gàa Mɔrunɔ (Moors) gbënsi kè wè be Mamadu Pasazi kɔn zìkpree kùgbääadeenɔ.

Mamadu e yāke gágalo, à kùu ò dɔn'aede dufu pìa. Nuhu e à dāa zaa Mainɔ bùsu sète kè kú Guruma bùsu sɔɔmeti kpa. Kɔn zì feeñzio Nuhu zì yāmaazi blèm̄ma. À o pèe ibee pìnɔa gurɔ doo guu, ben à bòru kpee à tà zà Barugu sète pòötun sɔɔmete kpa. Mamadu pèeñzi kɔn yāpuraao, ben à bò Nuhua zaa Mekɔ swaazi. Nuhu kɔ dɔ kɔn sèteo, bensɔ à ɔdamma è maamaa bëdeeno kiia. Barugudeenɔ né kifii zìkari pāsī kè aɔ ní bùsu mìkpakii dɔnɔmè zaa gikena. Aɔœ o gbarè ní zìndaziro, baa kè kí zìkari pāsīnɔ lán Soni Ali kɔn Askia Bítao gàańzi zìo. Aɔ zà Sɔngainɔn lán aɔ zà borì kpaa kè kú igbääao kpa kè aɔ dè zìkuküri ūunɔn. Mòde kè aɔ wéé sì ní ibee kè aɔ bò zaa gbáa baaanolé, ben aɔ zìkarinɔ o kàkɔa kɔn Sɔngainɔ.

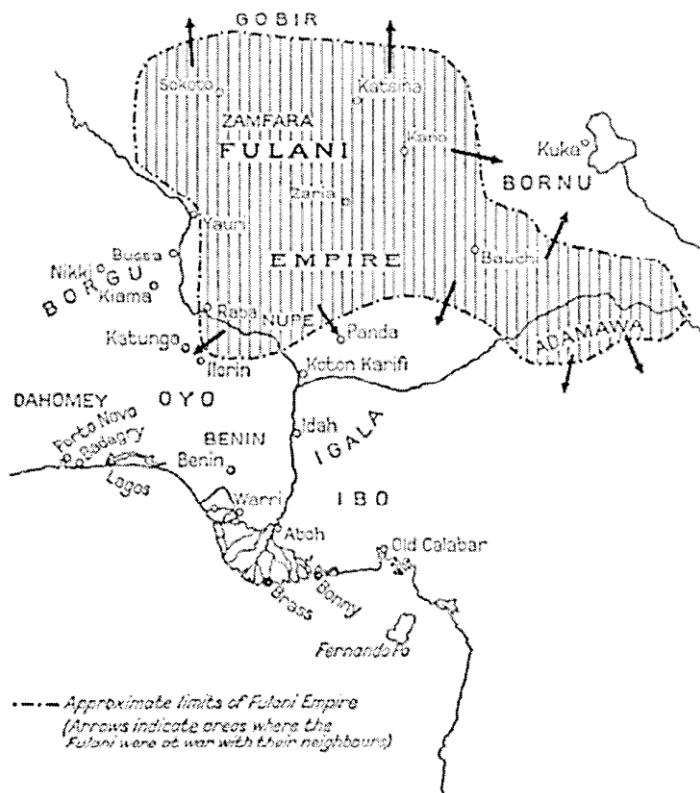

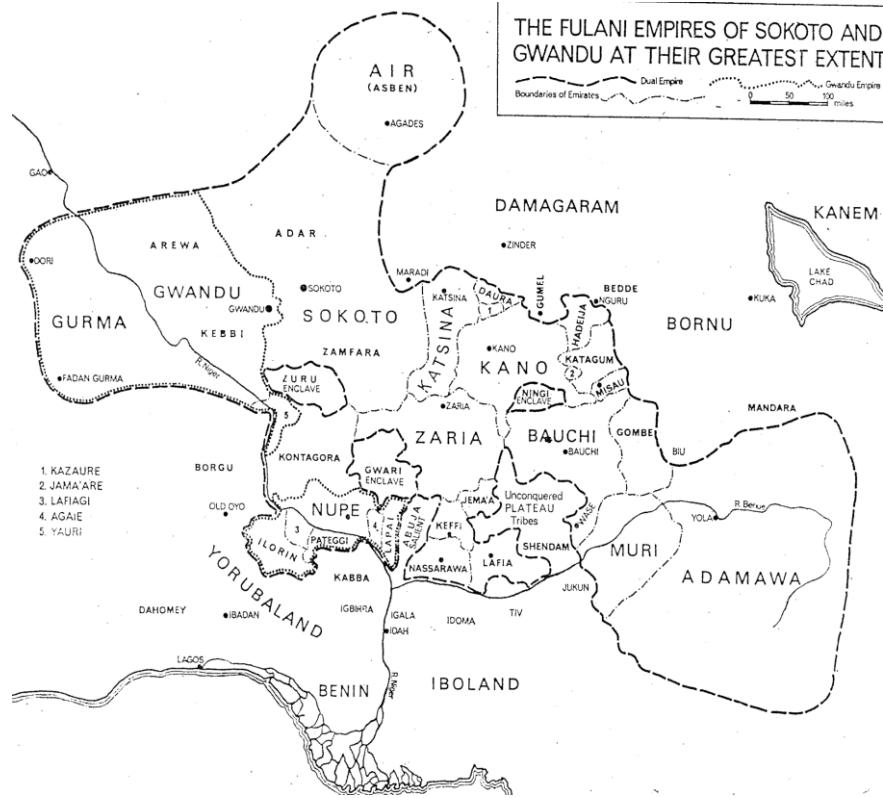
Sɔngai bùsuno lè

Ben tómadŷyāa laasuu gɛ̄ Mamadu guu kɛ à tò wà a gàe à gɛ̄ Barugu bùsun. Mɔɔrɔnɔɔ zìkana sɛ̄ guu dɔ̄na vĩro, ben aɔ̄ lèe n̄ ibee kɛ aɔ̄ nàenaeñne sɛ̄ guunɔ̄ ɔz̄i aaga. Wè plaaa gɛ̄te Mamadu éton sí kɛ a kɔ̄dekena né yā pāame, kɛ aɔ̄ zìkarinɔ̄ gbāaa yāa māmman yānzi, ben dɔ̄ èe dɔ̄nle e bɔ̄na Mɔ̄roko dɔ̄ro. Kè zìkari dufunɔ̄ kà, Mamadu gīake à dà a swèn kɛ é gurɔ̄ yaka à zì ká Barugu guu dɔ̄ro. Zaa 1593 yāana guu à bò Sèbe baa kɛ kpa gana Timbukutu, à zìkpée kenɔ̄ tò aɔ̄gɔ̄ Gao kūna.

Feeakarayā ke kuu kɛ wà bè, wà yezi wà Barugu kí káaku ke lie Musuumi ū, ben à gbɛ̄ene. Yā pì kàkɔ̄a kɔ̄n zì kɛ Musuumi kí Asikia Mamadu kà kɔ̄n Baruguo? Yā pì kú Kisira feeakaarayānɔ̄ guu, kɛ wà bè à bò ɔfāntēbɔ̄ki gugbādoro kpame, èe bàa sii Muusumi zì kɛ à fèe kɔ̄n gbāaaomé. Ée kero, ben Kisira boriiñɔ̄ Busa kí kpata pèe, ben Musuumi zìkarinɔ̄ mò Busa kína kiia le aɔ̄ nakɔ̄rea à ke Musuumi ū, ben kína pì ḡi, mɔ̄de à wèzi kɛ égae adua ke ḡen plaa wè doo guu Musuuminɔ̄ zībaa bíta mèn plaaaanc zì. Baa kɔ̄n bee eo èe ḡi kero, ben à tómadŷyāa laasuu kɛ à bè wà wà gâgâ lé kpeelina Isilamane pō ū. Wè kɛ le wè kɔ̄n wèo, tó wà kína sisi à bɔ̄, ben à mɔ̄ dufu è léporo guu.

Feeakaarayā kɛ òdɔ̄a kɛ Barugudeenɔ̄ laasuu kuu plaplaa Musuumi manazi. Yā zi kenɔ̄ kuu leo plaa kɛ yā pì òdɔ̄awe: Sɔ̄ngainɔ̄ gaana Barugudeenɔzi 1500-1600 dagura, kɔ̄n Barugudeenɔ̄ zìkana kɔ̄n Vuae Jihadi zìkarinɔ̄ 1800-1850 dagura. Zaa o pāndezi Isilama yā e Barugu kínanc laakai gaee búsebusé Musuumi kɛ v̄e n̄ wétenɔ̄ guu yānzi. Isilama gbāamɔ̄nnena bɔ̄na bàazi bé à tò bùsudeenɔ̄ kɛ kɔ̄kɔ̄kɔ̄ kɔ̄n Isilama yā sinao.

Vuae kíbusu

Baa kè Sɔngainɔ kí Asikia Daudu mò à Busa kàate 1556, wéte pì kína kɔn a gbẽnɔ gí ke Musuuminɔ ūzi. Baa kɔn bee eo Barugu kínanc wèzi wà Musuumi laatarinɔ sí aõgɔ kú í bùsu guu, ben wà gàa ai í mì gè Isilama dɔnzikena yānc guu féte. Ben aõ wèzi wà lou sisi gèn plaa wè doo guu - lépoo kɔn sãkotokpao. Baa kɔn bee eo wà kpé wèe kína pìnɔ kɔn n̄ gbẽnɔ píngi diee Musuuminɔ ūro. Bariba tó bé à sènkpe kɔñun kifiio. Mai kè aõ bò Ìlo kɔn Gaya kpaanc zaa Sèbe baa kɔn laatarinɔ kɔn kyódɔri kè aõ bò Gambari bùsunno bé wà kɔ kàkɔa wà kè Musuumi gbẽ parideenɔ ū Barugu bùsun. Mainɔ bé wà tò Musuuminɔ kàara Barugu bùsun. Mai pìnɔ è Sɔngai boriyã ke o. Aõ vèe wéte kɔn wéteo laatarinɔ zén bɔna Gambari bùsun ai Gonja, lándɔ Zùgu, Kparaku, Nìki kɔn Kandio bà. Gambari kɔn Bornu Musuumi laatarinɔ bé aõ mò wà vèe wéte pìnɔ káaku lándɔ Zùgu yā zii òdɔa nà. Mainɔ bé wà pari zaa Kparaku. Gwen Musuumi dɔn'aede gbääa vñ maamaa kɔn gbẽnɔ laakari gaenao. Zaa Nìki kpa sõ Muusiminɔ pariro, ben aõ vèe wéte kpεemε.

Vuae Jihadi

Sokoto kpata kàara à kà a bíta lén 1800-1900 dagura. À o tà à kà zà sɔɔmete kpa zaa Yuunɔ bùsun. À Takpanɔ kí kè Musuumi kí ìsi ū, ben à Yawiri kí dìe àgɔ dɔazi, mòde eé fɔ à gàa zà Barugu guuro, à zème Ìlo kɔn Kaojeo Busa igbäroo kpa. Ée gí ke lero, wè 1820 gbera gɔɔ Vuaeñɔ sì Baruguzi kɔn zìo. Gè plaame Barugu kínanc lédole kè wà n̄ blé zìo, mòde zääzää Vuaeñɔ Ìlo sì. Aõøe gë Busazi zìoro, baa kè aõ kà Lumma gèn do. Busa kɔn Baruguo Isilama yākena musu Jihadi dɔn'aede Usúmanu Danfodio yā dàníla sáabukpana sai. À ena guu "Barugu kɔn Mɔsio kɔn Gurumao kɔn Kotokolio kɔn Gonjao, aõmbe bùsu kè kifiinɔ dańlaanc ū, ben Isilama yā kuu kpáaro. Seka sai bùsu pìnɔ píngi kifiinɔ bùsumε, zaake parii ɔzí gbääa kun, ben dò bùsu pìnɔ kínanc né kifiinɔmε. Yā kè kína pìnɔ òn gëe zò." À yā mìdena guu à bè, Musuuminɔ píngi fee wà bɔe kifiinɔ bùsu pìnɔ guu.

Se wè 1920 guu sa Busa kína gőn plaaanɔ, Zibirin kõn Kitoro Gaanio bò gupuraazi Musuuminɔ û. Ansa gbäamɔnnnerinɔ n̄ gba gbäa aõ ke le, zaake wè tó Musuumi kína bë'cɔ kè wèe sii leo baaagɔ akuri sé leo basçoro guu, kína kifiinɔ sɔ è leo baakuri sé leo basçoro guu. Wè baplaa akuri kè tézi guu Barugu gbë paridee kè aõ gì Isilama sinazi zaa gïkenanɔ tè n̄ tuubazi.

Yāmi 4 — Laatana

Yázibaarukparinɔ òdɔa kè Mande borinɔ o kú laatana gu zâñon Saheli dagura kõn ísiaao, guu kè Sèbe kà ísiaala ḥfántëgëkpen kpa, wà ere blèn maamaa zaa 1300 ai 1500 dagura. Zaa 1500 gana aæ Busa káe laatarinɔ zé isinɔ guumë bɔna Badagiri gana Sokoto, bɔna Asanti kõn Gɔnjao gana Gambarinɔ bùsun kõn Borɔnuo. Barugudeenɔ tó bò zéblerinɔ kõn gbëderinɔ û, ben wè diɛ kè aõ bùsu zé sena kari vĩ laatarinɔne.

Baa kõn beeoo Gambari gòrɔyari kè aðè àre bíta enɔ kùgbääa kè wà bɔe kõn bùsu pì zéo. Lëena laatarinɔa e yãa píngiro, mɔde zé'cɔ kè Barugu kínanc è síñma bé à tò aõ parideenɔ bò aafia. Eégó dë wà be kína mònɔ è n̄ dákpa bàmë, kè aõ dønekékɔana kàara kõn Musuumi kè aõ v e n̄ w t ennɔo y nzi.

Levztion, Muslims and Chiefs in West Africa

Lagatazenɔ

Clapperton dàkɔrè kõn laatari kè aðè Kaama zé sénɔ 1826. Gõgb nɔ kõn n gb nɔ kà b r  do, zaakinɔ kõn b ag s nɔ kõn z n  kà b r  do d . Aõ m  kõn g r o b na Asanti bùsun, w  lende k  kõn k w g eo k n  k n  Gambari  z i n  pari. Gana k n  sunao è n  s  à k  m  sw edo ke w  do. Laatarin  né Gambarin me ke Gambari y marin  l nd  Kambari Baribarin  bà. Laatari beeetakan  v e laataze p n, aõ k  Gambari k  aõ f ak a pariin  té.

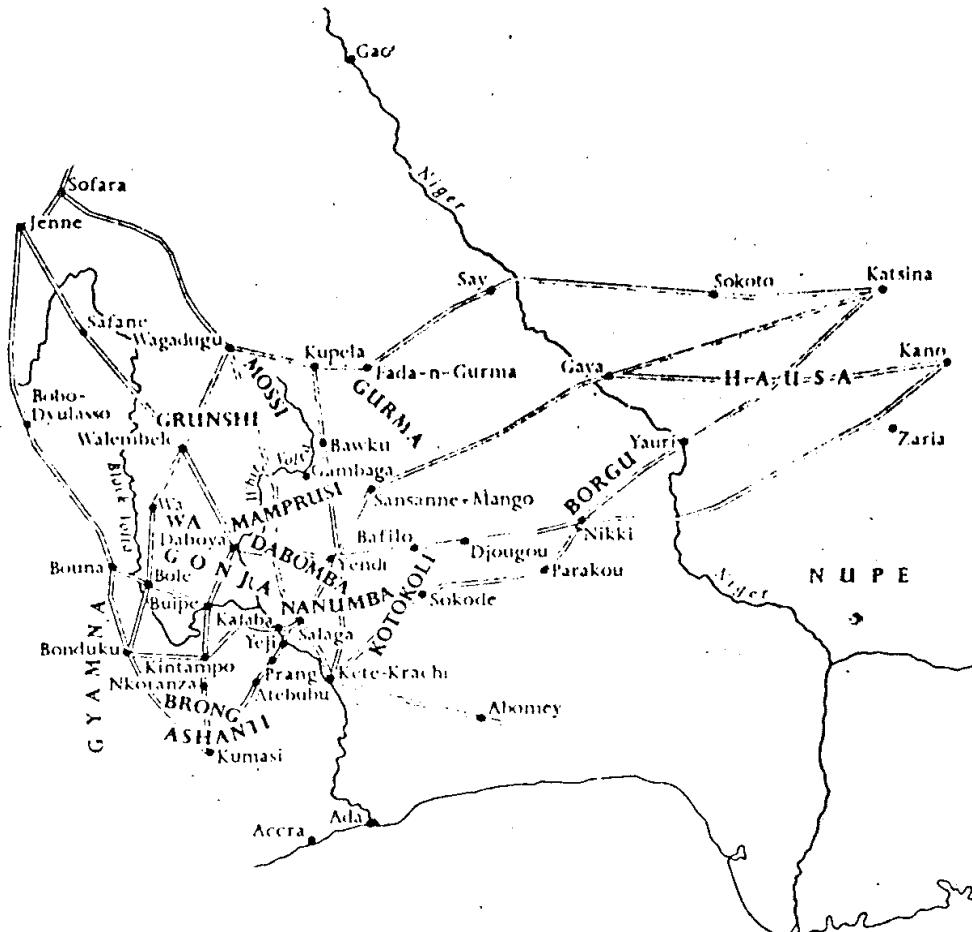
Zaa Raba, Tankpa bùsun 1857 guu Crowther kp k a k n  Barugu laatari ken , k  aõ n  laatana z  y  òne w  b : Barugu b sudeen  è laa ta k n  Asanti b sudeen . A è t a o w  s ki kp k pa ai gur  baplaa dosai ai Araha y ran G n ja b sun. Gwen w  b n  k n  g r o gana Takpan  k n  Gambarin  b sun n . Araha y ra k  gur  k ndo t a'ona bà k n  Kumasio. Barugu laataari ken  è Asanti y  ma. A è Yuu y  ma maamaa n  p ngi.

Crowther p  d k r e k n  Barugu laatarin  zaa Ketu à b : A è laa ta k n  Asanti b sudeen  b na b su k  w  s si G n ja guu k  k  n  dagura. Laatana z  p  s  Barugu k n ne k n  auzikin  maamaa, m de z az a  ansaa gb am nn r n  gur  aõ b su g  k p e  takaasin. Clapperton p  k  ansa n n  k n  è pari Kaama d  gur  k  à k  Yuun  b sun la p ngi - lo k deen , m ta n , s k  bis n , ankara bis n  k n  p  kp aa n . À m  k  ansaa w t e p  k n  g  Barugu b na Daom , w  p  p n  l nde k  k n  z n . K  laatarin  z  z i  p n  y a , g rot te z  b  à g b n , k  g  Barugu  f ant b e  k p ."

Law, The Old Oyo Empire

"W  m  Gambarin  léz me k  laatana p  n a  1400-1500 dagura.  f ant b e  k p  laatana z  k  Gambarin   z ,  f ant g k p  k p  laatana z  s  k  Mande borii k  aõ f ak a z a  Mali k busu

zínnɔɔ ɔzí, ben Barugu laatana zé pì pèkɔren. Morton-Williams bè ke laatari kè aɔ̄ bò ɔfàntègènkpen kpa wèe gaa Gambari bùsun sì wà pã Barugu bùsune Nìki kɔn Kaama kpaao, wà gá ɔyɔ kpa wà Sèbe bikū zaa JeBa ke Busa. Mòde sèeda ke kuu bítarò kè òdɔa kè laatarinɔ zé bò Gɔnja gana Gambarinɔ bùsun bɔëna kɔn ɔyɔ kpaao dë Barugu kpaala. Sèeda káaku kè wà è 1780, àmbe zé kè bòe kɔn Zùguo kɔn Nìkio à Sèbe bikū zaa Yawiri ū. Zé pànde pà Nìkine kɔn ɔyɔ à bòe kɔn Kparakuo kɔn Tumbuião kɔn Gbedeberio kɔn Kaamao kɔn Wawao kè Sèbe bikù zaa Busa.

“Wà nà ɔpura blena kè bòkɔba kɔn Mande bùsu pòo ɔfàntègèkpén kpa. Katunga kína è zé'ɔɔ sí gbè kè gè Katunga bñilen kɔn asooooa píngi. Sɔ maaa kè wà mòò bɔna Barugu bùsun kesɔ bùsu pàndea, à zé'ɔɔ kè wè kpá yàra guu ègɔ yezi à ká ɔpura bɔrɔ plaa.

Ansaa laatarinɔ dɔ zaa 1780 guu kè zò kè wè yámìma zaa Porto Novonɔ wè bɔnyo dɔ zaa Takpa bùsun kɔn Barugu bùsuo. À de ländɔ zò pari kè wè bɔnyo zaa igbāroo kpaanɔ bà, aɔè pà ɔyɔne mámmam, wè gëteńyo Barugu bùsun kɔn Daomeo wè gá ná yá Wida.”

Crowder, Colonial West Africa

Yāmi 5 — Zìkana kɔn bùsu daanɔ

1500-1600 guu Takpanɔ kɔn Barugudeenɔ sì ɔyɔzi kɔn zìo. Barugu kè a bùsu lé kpakɔzi kɔn ɔyɔ bùsuo zaa Mɔsezi kpàatenamɛ yã, mòde aɔè lédɔnkɔ ke. Barugu kpàatena pari. Kè de yāmaazi ūnɔn Busa, Nìki, Wawa kɔn ɬloo. Busa kína iko kè wà dɔroo vĩ kí kpaaanɔ musu. ɔyɔdeenɔ è yã bɔkɔtè kɔo kɔn Nìkio de gu kpaaanɔla. Kaama bùsu néngo kè kú Barugu sɔɔmete kpa, kè à

nàkōzi kii kōn Ḍyo bùsuo Mōse baa, àmbe kú yā Nìki pō ū zaadòa kè Busa kí kōn Ḍyo Alafio è gbaa da kōne.

Ḍyo lagona bò gupuraaa 1780-1790 guu igbāroo kpa bùsude daanɔ Takpa bùsu kōn Barugu bùsuo yā musu. Zaa gurɔɔ kè Takpanɔ kōn Barugu bùsudeenɔ sì Ḍyo bùsun kōn zìo 1500-1600 dagura, ben wà n̄ blé, Ḍyo kaena aafia ai wè wàa do a igbāroo kpa. Kè Ḍyo bùsu kà a bíta lén 1600-1800 dagura, eégō de kè wà kibegbaa sì Barugu sɔɔmete kpa lakutunɔa kōn Takpa bùsu sɔɔmete kpa lakutunɔ, mōde eé sí o sānsānlo. Mōde 1780-1800 dagura yā gbāa bíta gè Ḍyo bùsu igbāroo kpaan.

Ansaa laatari mà zaa ísialea 1783 mō kēndokuri guu kè wà gīake wà Ḍyo blè zìo à kà mō plaa. À bē Bariba bùsu bé à n̄ blé zìo ai wà zìkari gbēnsinɔ dède gōn kuri wà n̄ lèemanc sìm̄ma. Aō blena zìo pì kēna Ḍyo fēeakaarayā guuro. Beee e kē yā bōnsae ūro, baa kè wà dòn kè wà zì kà kōn Baribanc gurɔɔ mōa Ogbomɔs wéteda fēeakaarayā guu. Wè dō zì yā pìnɔn Barugu fēeakaarayā guu, kè òdɔa kè Kaama bùsudeenɔ bē wà de Ḍyo bùsudeenɔ ibeeno ū.

Wà bē Yuu zìkari pariinɔ sì Kaama kibusun bōna Bɔeguru zaa Mōsi musu kpa, mōde wà pēm̄ma zìo zaa Kaama sɔɔmete kpa féte. Fēeakaarayā ke bē Kaama kí kè wè sísi Sabi Agba bē à zì pì blè. Sabi Agba né Boroboko borim̄, kè dē Nìki kí dane ū, à bò Nìki à gāa wéte dufu pēe zaa Bueru. À gēeblerinɔ wéte sōkii kpàkpa gèn baaagō ai Sabi Agba gāa à kào Kaama, ben à vēki kū gwe kōn a gbēnɔ. Zaake à vīi dio Yaaru de Kaama kí aagōdee ūu, àmbe à kí blè wè 1826-1830 dagura, a dōna zìi ūro kè Sabi Agba bē à Yuu pìnɔ blè zìo 1783 guu. Barugu fēeakaarayā e owe yā kè sù kōn zì pioro. Fēeakaarayā ke bē zì pì yā kàkōa kōn Kaama wéteda fēena zaa Vōbera mōna a káekia tiaao, mōde wèe dō sānsān pō kè tò Ḍyo bùsudeenɔ lē dà yā beenlo. Akinjogbin bē 1783 zìkana né Barugu bùsudeenɔ bōna Ḍyo bùsudeenɔ kpeem̄. Yā ke kuu kè òdɔa kè Kaama ke Barugu bùsu guke dō Ḍyozi 1789 ãro, mōde yā pì eégō kuu le.

Wè baakuri gbera 1826 guu Clapperton mō à lè Kaama zéblerinɔ e zé blee zaa Ḍyo kibusun ɔfāntēbōe igbāroo kpa, ben dō Kaama wéte kè wè be Algi sì dufu Ḍyo bùsua zaa Mōsi baa sɔɔmete kpa. Zì kè Ḍyo bùsu kōn Ilorī bùsuo kà kōo bē à tò Ḍyo kibusu kàate zāazāa, ben dō aō fēe n̄ wetedaan zaa Ḍyo Ile.

Ḍyo kí Oluewu zèo à dōnlé wete bōna bàazi, ben à kúe kè a ɔfāntēgēkpēn igbāroo kpa gbē daanɔnɛ, aōmbe Baribanc ū Barugu bùsun. Bariba zìkari pariinɔ gè Ḍyo wà o da Oluewua. Ḍyo fēeakaarayā tó kpà zìki pìnɛ Elewedu. Tó kè aōè kpá Baribanc kínanonɛn gwe. Bariba fēeakaarayā òdɔa kè ambe Nìki kí Sero Kpera ū. Sero Kpera gāzīn zìkarinɔ bò zaa Kaama kōn Wawao, wéte pì kínanc bē aō dōnɛ aé. Busa kí Kitoro zìgōnɔ gbàrè kōn a vīi né Gezereo. Baribanc kōn Ḍyo bùsudeenɔ ɔkakōana pì kè kpeegāndayā ū zaa 1820 gurɔɔ kè Ḍyo bùsudeenɔ kú bídì guu, ben Barugu bùsudeenɔ wète wà kpáe kēnzi wà gēnzi zìo Ḍyo busu ɔfāntēgēkpēn igbāroo kpa. Barugu kínanc wéé kà wèe Ḍyo leena dāa bídì ke sai. Gurɔ beenlo wà wéé tā Barugua bōna Gwandu kpa, ben dō à Sero Kpera kū tiasi à Musuuminɔ yākete té dē zaa Nìki. Gbē kè èe gōaanɔ kpaa Nìki kpatablenazi kè à lē dà Musuuminɔ yākete kè wà à té dē guu, wà bē à wùre à gāa ute Ilorī. Yā kēnɔ yānzin à kè araga Sero Kperane kōn Barugu kí kpaaanɔ wà dō kè wà yā dōnkō vī kōo kōn Ḍyo bùsudeenɔ wà gí Jihadi zìkarinɔnɛ. Barugu zìkari kè wà mōnyo

Oyono ñ zinda òdɔa kè aɔ kàzuna dɔɔ bò ado, eégɔ de dɔ kè aɔ sɔdeeno vĩ pari. Bariba fεeakaarayā òdɔa kè Sero Kpera sɔnɔ kàkɔa à dε wàa plaala Ilorí zì sorukena yānzi.

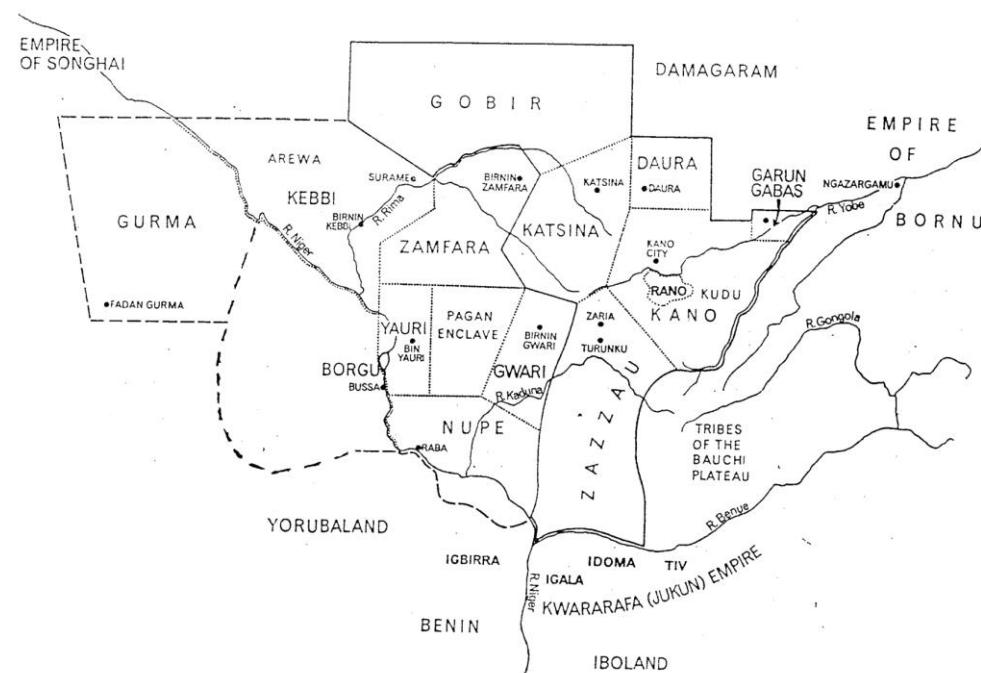
Ilorí zìkarinɔ lìga Igbohozi. Mɔde Oyo zìkarinɔ kɔn Barugu pónɔ fée wà gà Igboho faaba ke, ben aɔ pè Ilorí zìkarinɔ 1834 taka bà. Igboho zìblena gbera Sero Kpera kɔn Oluewu dɔkɔsɔ wà gá sɔ Ilorí pìzi kɔn zìo wà gwa. Manzuma zìkarinɔ Ilorí zìkarinɔ parii kàara, ben aɔ lèe Oyo kɔn Barugu zìkpεenɔ zaa Ḍtefā, mɔde wà ní fú dɔ.

Kè buusie kà gurɔ mɔa, ben Oyo kɔn Barugu zìkpεenɔ aïa kè wà sɔ aε zaa Ḍtefā gana Ogbomɔsɔ, guu kè wà zìkpεenɔ kaarañne. Baa kɔn bee eo zìkpεe parii kè aɔ pèkɔrε zaa Ogbomɔsɔnɔ, léokpaakɔa fée n̄ dagura maamaa. Kōnaanekesai gɛ Oyo zìkarinɔ kɔn Barugu zìkarinɔ té, kè Barugu bùsudeeno dà kè wà n̄ dɔo zéblerinɔ kɔn gbéséri kpainɔ yānzi zaa Oyo bùsu kpàatekilea. Tia sa dɔ léokpaakɔa kɔn nòsegɔaanɔ yā ziinɔ gɛ Oyodeenɔ té. Oyo kí kenɔ bò n̄ gbē daanɔ kpeえ, aɔ ḡi gá zì kázi. Baa kè wà nàkɔrε Iloría gbāngbān káaku, wà èara wà zìkarinɔ blè zìo mámmam. Wà Sero Kpera dè kɔn Wawa kío kɔn Kaama kío n̄ píngi, mɔde Busa zìki Gezere bò wèndio. Zì pì kè Nìkinε kɔn Kaamao móNZI bíta ū, aɔjɔe gà wà kè pó ūro ai wè ügbangba. Gōgbē kè bò wèndio pariro. Wà bè wà Oluewu pì kù zìzɔ ū, zāazāa wà à dè Ilorí. Bee gbera Oyodeenɔ n̄ wétedaa tò.

Crowder, Colonial West Africa

Kína káaku kè pó kpé kɔn tia kíbeeø, ambe Kiseru Borodi ū, kè a n̄ Yerima Busa Habenɔ blè zìo zaa Zabaya zì guu wè 1750 taka bà. Zì pì zìbura kè kú Busa sae tó blè, guu kè Gambarinɔ kàen.

Hogben, The Emirates of Northern Nigeria

Gāmbari bùsu zaa wè 1600 gana 1800

Yāmi 6 — Ansaanc mōna

Wè 1804 guu Jihadi ke Isilama zì nàa bɔna Busa igbāroo kpa meli wàa do kpé basɔoro, kè Shaikh Othman dan Fodio té kà a Musuumi gbēdaanɔn, atēnsa Vuaenɔ, le wà Gambari bùsu wara dà kè Isilama doka gizinɔ yānzi, ben wà Sokoto kpata kè wè be Caliphate kè.

Wè 1806 guu í Scotland guyakéri Mungo Park blè Busa sae. Ée dɔɔ Sèbezi le à dɔɔ guu kè à kàn Atlantic íisiaala. Yā kè dɔzi kèki né baaru kè Richard Lander mà kɔn Clapperton-o gbēnɔ lézimé. Yā kè Paakinɔ lè kè aɔ̄ kà Busan Lander kè kè.

"Busa gbēkenɔ góro'ite zìtɔ è, ben aɔ̄ wii lè, aɔ̄ wiii pì tò gbē kpaaanɔ mò gwe, aɔ̄ sá kɔn kànɔ kūna. Gurɔɔ mòa báasia bùsu pì deenɔ nà Vuaenɔ gusina yā'onaa ai Busadee kè aɔ̄ zì pì baaru mànɔɔ e daa Paaki kɔn a gbēnɔ kú n téme, kè aɔ̄e mɔɔ le wà n wéte sí wà n gbēnɔ kükü zònɔ ū. Likɔaa beee guu le ben aɔ̄ dà ansaa mìnnsaidee pìle zaa ílea kɔn gbēnɔ kɔn kà sewedeene, ben wà sùkpaíne kɔn télemmanao. Wa borí daa pìnc bisa pura néngo dì kákku à ɔdɔa kè aafia yān aɔ̄ téo, èe ke swèenlo, mɔde Busadeenɔ e dɔɔ ke bón bisa pura beee ūro, ben aɔ̄ kpé wèe kà zuu ai gōgbē kè aɔ̄ kú luan pìnc bòe n píngi wà kánila, ben lékɔzina kè sénkpéroo pì pāsī kàara dè a ziila.

John Lander.

Richard Lander.

Zì pìa ben Giisi ansaa pìnc kɔn báasiaa kè aɔ̄ kú n téno e té fāa parií kè aɔ̄ kú baaanɔa, wà gbēnɔ dède pari, bensɔ wà gbēnɔ kènna pari maamaa ai n tégbenɔ yāa. Kè aɔ̄ è aɔ̄o tāmaa vī wà bɔ dɔro, aɔ̄ n asoonɔ zù í guu. Aɔ̄ ò n báasia dɔnlérinɔnè aɔ̄ í kpá wà gá baa, ben aɔ̄ o dà kɔ̄ gān aɔ̄ vī wà sì ín, ben aɔ̄ kpàe gōgō, wèe n e dɔro.

Tó èe ke wà n sé Vuaenɔ ūro, ẽndẽ Laarubunɔmè, eégɔ dè Vuaenɔ kpaasinɔmè zì guu. Wègɔ dɔro ke Busa gbēnɔ yezi wà ísɔ yā oññemè gwèe. Kesɔ aɔ̄e n ɔdɔnnena dòrɔ dɔro lán gbē kè aɔ̄ yā pì sèeda kènɔɔ kè nà. Zaa gwe gōn aɔ̄ baade lee à o ká a gōkebɔzi wà gbaré kōzi. Busadeenɔ bè

Paaki bé à té gbàreñma káaku, Lander bè lenlo, mòde baa tó dé bé à nàa káaku, kɔyāmanasai bé à sù kɔn kɔnaanekenasao.

Wāna guu aɔé fɔ wà ní kusāenɔ zu ín píngi góro e à futa kūro. Lander bè wà wà a kpaaanɔ sè wà tào Busa kɔn pɔnnaa. Aɔ gurɔ plaa kè wèe pó ble maamaa wèe pɔnnaa kεε, mòde le aɔ pɔnnakena kpé à yāa, ben gyā pāsī kè aɔ à borii dɔ zikiroo gèñzi luann, à gète kɔn kínao kɔn a gbénɔ pari. Gbē kè aɔ wāa kɔn nibonɔ kaatenao gàga ní píngi mèñamma bíta guu.

Busa kína tànga ke vī kè wà pó dìa lán kondogi ɔɔ bà, à Giisi kí George 3rd mì wẽzã vī, à lɔlɔna ai pó kè wà kɛa e sí naro dɔro. Kína tambari kú à kpeε. Yā wèe daa Paaki bè à mòo, mòde tia wà dɔ kè wà pì zaa 1814 guumε, bensɔ Lander bé à mòo gbaa ū wè 1830 guu.

Wà Barugu kíbusu bɔzianɔ yā dɔ sãnsãnlɔ, mòde baa kè Busa kpata gwena sùkpa kpεε, wà kpé à dɔ kè àmbe gbénsi ū Barugu wétenɔne, gwen Kisira pó ziinɔ káen. Bee gbera Busa kákaki vī mèn géro dosai, Nìki vī mèn kuri aweeplaa, bensɔ Kaama vī mèn sɔoro. Clapperton kɛ a takada guu zaa wè 1926 guu à bè: Tiasi ma kū mà lie mà gá wéé kpáe Busa kínazi, zaake àmbe bùsu kè kpa gbénsikee tó dɔa. Nìki kí bé à tézì, aɔ gbääa bé à sénkpε. Mòde Clapperton dɔ kè Kaama kɔn Wawao siasa bò dodo, ben à ní sisi kíbusu néngonɔ ū, ben à kɛ dɔ à bè Busa kínan wèe diεe mìdee ū. Kè Richard Lander wéé kpáe Kaamazi wè siigɔɔ gbera, ben à lá kɛ Busa kína kè wà dɔ Barugu bùsu kínanɔ gbénsi ū yā mùsu. Bùsu gbénsikeyā pì likɔjaname, kè wèe siasa gbääa kè Barugu kíbusu sãnda píngi vīi dɔkɔzi kɔn bèe kè wè li Busaneoro kè Kisira kàe zaa káaku.

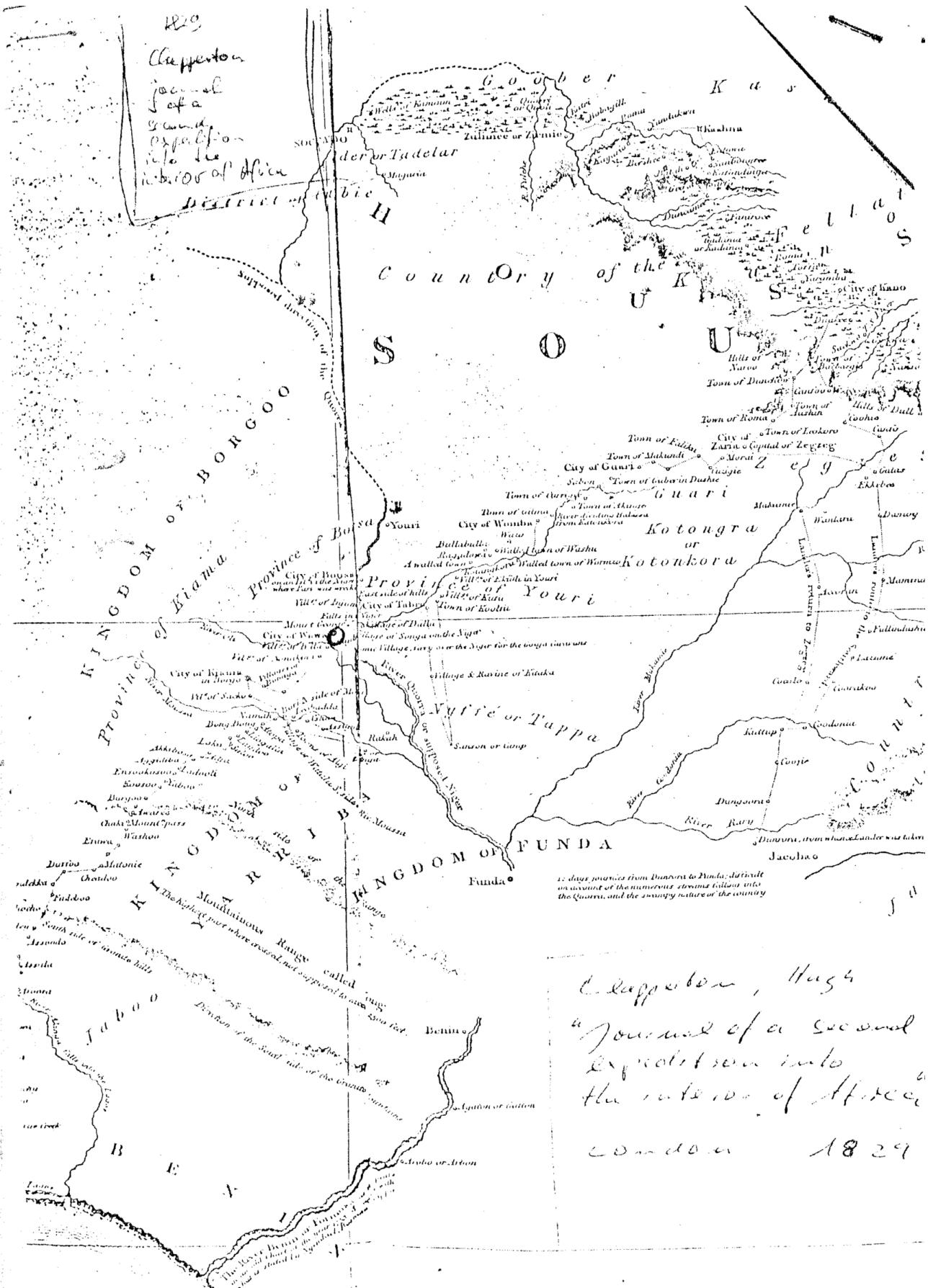
Kaama kɔn Nìkio kɔn Wawao Busa dìe ní gbénsi ū, zaake gwen Kisira pó ziinɔ káen, mòde Busa siasa gbääa vī Nìkia ke Wawa ke ìlo ke Kaama a gbénsike yāñziro. Weé fɔ wà be Kisira yā zi baaru bèe vī Busa diena gbénsi ū Barugu kíbusu kpaaanɔ té dɔnzi zékpae guu, mòde èe Busa diε gbénsi ū siasa zékpae guuro.

Wè 1800 ai 1900 dagura eé fɔ àgɔ dε Busa gbääa vī ìloa bítarø. Siasa yā kpa zaa wè 1900 takà Busa é fɔ à be ámbe á gbääa vī féte Wawaa kɔn ìlo kɔn Kaojeo kɔn Rofiao kɔn Agwarao kɔn Babanna bùsu ɔfãntébɔe kpaa. Babanna bùsu ɔfãntegékpén kpaa ae dɔna Nìkia. Seka sai le ansaa gbääamonnnerinɔ kpé wà mó, Nìki gbääa vī Nangeria Barugu sɔɔmete kpa kíbusu kènɔa: Yasikira, Okuta, Gbanara kɔn Lesao. Kaama sɔɔ kú Nikki gbáruru.

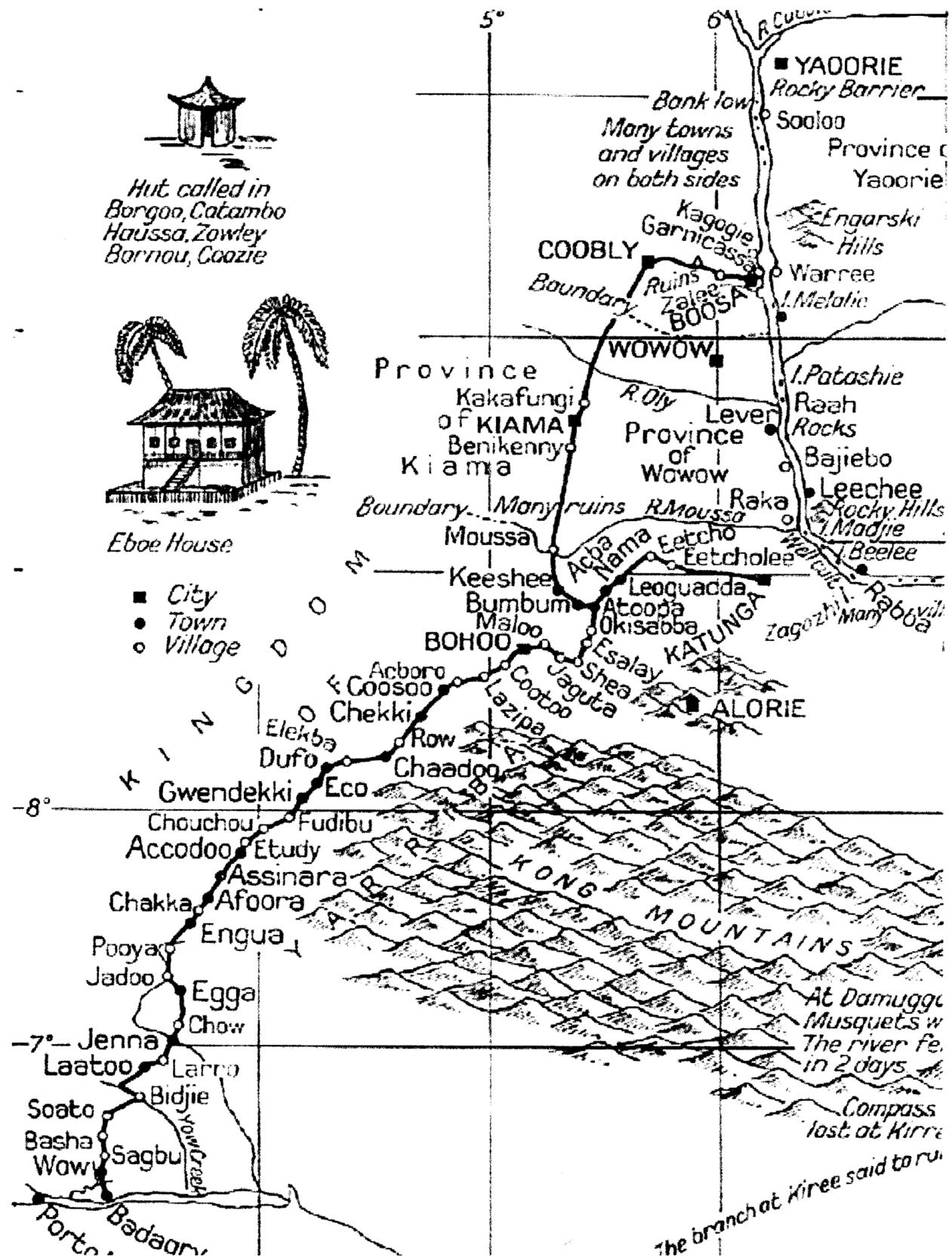
À kú feeakaara yā guu kè Bamarubere né bé à Wawa kíkpata kàe, àmbe aufaa kè aɔ tè Kisira gbé kè aó gì ní zǐndaonɔzi mɔna Busanɔ ke borii ū. Wè 1830 guu Wawa gbääa è dε Busa ke Kaamala.

Zí bíta kè Kína vīin sa'ona kɔn wéte dãkpanao ū. Wè dɔnzi kene ní dii ū, bensɔ à sa'onnenà bèe vī a gbénɔne.

Barugu kínanɔ kpata gwena busana bò ní kpana kpatan zékpae guumε. Aɔ kína gëεblena zékpae bé à tò Nìki kɔn Busao bùsu kpàate kíkpata néngonɔ ū, ben kína ìsinɔ gbääa vī kpata néngonjarø. Kína ìsike tó bè à dɔm̄ma.

Zé kè Clapperton sè ai Barugu bùsun

Zé kè Landers sè zaa Badagiri ai Busa 1830

Wà zì kè wà kà wè 1835 guu, wà à yã kè takadan Gwandu wà bè, Barugu zìkarinç lèe Kaojea, wà Gwandu kína dääro dè, mòde wèe dɔ bee yän Busa doro. Eégɔ̄ Barugudeenç bò wéte pāndeame.

Wè 1845 guu Gezere kè yåa à gɔ̄ Busa kí ūu lèe Busaa, à Sare illo Beraki dè, à yã kè wà kè taakadan dienanc yåka píngi. Gbénç bàa lè wà tà Wawa pari. À kíblena zaa wè 1844 ai 1865 guu à tò Wawa kõn Busao kè kõ nna, mòde à lèe Kaojea le à gëe boñma, kè wà kùsi Busa nénokpaæ kea pásipásí yänzi.

Gezere gaa gbera gōo ben Kitoro né Dantoro kí gēebleri Kíkpaasi dè. Àmbe à kpata sì kōn gbāao, à kí blè ai wè baaakuri awee'aagō ai wè 1895. Wè 1882 taka Dantoro kíblena guu, Busadeenɔ Takpa kenɔ gbà zé aõ vée wà Leaba wéte káe.

Gebe zíkana gurɔ Busa kōn Yawirio nna kōo. Kí bùsu mèn plaa pìnɔ gbēkpana kōo kà a kákia wè 1880 ai 1890 dagura aõ kínanc lédolekena yānzi. Yawiri kí kōn Busa kí Dantoroo fèe Gebe Kambarinɔzi. Kambarinɔ fèe Yawiri pari wà Sèbe bikù mōna Busa bùsun, kè Galo é fō à ñ dákpa à ñ bɔ Kontagora kí Ibrahī Nagwamase kè èe ñ kükü zònɔ ūu ɔziro. Bùsu kō tēe zíkana kpà Galone dɔ. Kambari pìnɔ vée Busa bùsun, atënsa Kwanji kōn Agwarao kōn Rofia kpaanɔ.

Ée gikero ben Kambari pìnɔ ðdɔa kè aõ ñ zínda vī, ben aõ lèe Busa kōn Yawiri góro'itenɔa. Bee yānzi Dantoro fèeñzi zìo, mòde sé kè à zíkarinɔ sisi bɔna Yawiri, le wà a ïan ká.

Yawiri gbē Dangaladima Abershi bé à dò zíkari kè aõ ɔ kàkɔaa pìnɔne ae kákaku, mòde à a zínda bò, le à gō Yawiri kí Galo gēe ū. Kaama kí Mōra Tasude dò Dantorole, ben aõ zì pì mì dè, ben Dantoro Barje Bello dìe gbēnsi ū à yā gōgō guu kè wà gbāaa mòñne dufunɔ guu. Mòde Abershi zé wète à pé Barje Belloa, le à Kambarinɔ sukpa Yawiri ɔzī lán à zii bà, baa kè aõ vée Busa bùsun, ben Yawiri kōn Busao kè kō ibee pásinɔ ū.

Wāna Nìkizi

Faranse ansaanc zíblena Daomea bé à ñ gbà zé aõ ae dɔ igbāroo kpaa ai Sèbezi. Aõje zé weteet wà góro'ite zekii ke Sèbea, le góro'ite gae bɔ gwe à gá ísiaazi. Guu kè kú ñ nòsen Barugu ū, zaake gwen Busa ísō gbāaa kun. Bɔna gwe góro'ite ìsinɔ è e wà gëte ai ísiaazi. Giisi ansaanc lédole vī kōn Busa kína kè à a zínda dìe Barugu píngi dii ūuo. Mòde Faranse ansaanc dìe kè Nìki kína bé à gbāaa vī Busa kínaa, ben aõ gògō wà lédole takada sí Nìki kína pìa. Aõje daa takada pì é Giisi ansaanc lédole takada kè aõ sì Busa kínaa ke pā. Captain Decoeur bò Marseilles (Faranse bùsun) gana Daome le à lédole pì takada sí.

Goldie zèo kè tiasime à lédole ke kōn Nìki kíoa a zínda, le lédole kè Faransenɔ é gà wà ke kōn Nìki kíoa tón lédole kè à kè kōn Busa kíoa ke pāro. Ben Goldie yā gògō kè Captain Lugadi gá Nìki Decouer ã. Lugadi pì tó bò Giisi kpata gbēnsi ū zìi kè à kè Uganda yānzi. Lugadi fèe Liverpool mɔ swéplaadee guu wè 1894, à gáa Royal Niger Company zíkeki ìsin zaa Akasa. Baa kè bɔna gwe gana Nìki zé gbàa, zé kuu kè eé fō à tá pì paridee o kōn góro'iteo. Captain Decoeur sō, séde à tāa o tɔɔte kōn a gbēnɔ.

Lugadi fèe táo bɔna Jeba zaa Sèbezi mɔ këndo gurɔ baakuri plaasai kōn ansaa gbēdaa kenɔ gōon plaa kōn zíkarinɔ gōon baplaa kōn Takpanɔ kōn Gambarinɔ kōn Yuu asoserinɔ gōon wàa do kōn basiigō. Mèwāa e ïa daañma, aõ pòkàsànɔ yakuna kōn lou zāa kè à ñ gbēo, pòblee e kësääñma, ben Lugadi kōn a zíkari kè wèe zìi dañne bɔezinarooonɔ kōdee kè wà Barugu bikù. Asoseri pìnɔ sōo vīa vī, bensō aõje ansaa pìnɔ yā maro. À lédole takada sì Kaama kínaa. Aõ bò tétekōzi. Lugadi swè gbāakee bé à tò tá pì sì à kè, ben zāazāa aõ kà Nìki mɔ kuri aweedode gurɔ kuriawéplaadee guu. Gurɔ sɔɔroo gbera ben wéte gwe báasiaanc lèeñma. Kè wà Lugadi pà kōn kà sèwedeego a mìa, ai à gè a mìwan, à mìnnaa kè à bò wèndio.

Yā pīnō kēna guu Lugadi kā Nīki Decoeur ā, ben à lédole takada sì Lemam Audulai kē de laaki ūu kiia, èe ke kína kianlo, mōde à kē kōn kína gīade tōo. Gurō ssōroo gbera kē Lugadi tā, Decouer pīta kōn a Senegaa télideenō, ben à à laakari gāe, à o dà lédole takadan a zīnda zekōona pō ū kōn Faranseo. Faransenō gī lédole takada kē Lugadi o dānzi mō káaku guu 1895, ben Daome gonna Victor Ballot pīta Nīki. Yā kē à kpàkpa à gāao, àmbe à o Nīki kíne à gí lédole takada kē à kē kōn Giisinōzi. Ballot mō kōn zīkpēenō gāli yāmaazio, ben wà dà Barugula píngi. Wà zīkari gālinō kpàatete pari bùsu pīla píngi. Ballot pī a zīndane gēte ai Sèbe léa, ben à zīkpēenō dīe zaa Leaba kōn Gbaziboo Takpanō kíbusun. Aō vēe Kaama wē 1897 guu.

Faransenō pā kpà lédole yā kē Royal Niger Company gīake à kēzi. Baa zaa Busa aō zīgwarinō dīe, ben aō guu kē aō yezinō kūkū Sèbe léa, guu kē góro'ite fō à gēten ai ísiaazi ísō gīzī kpa. Wà Faransenō zīkari gbēnsi Bretonnet gbàre à gá Faranse zīgwarinō gu dufu kū Sèbe gugbān. Company pī gbāa Busaro, ben Bretonnet guu sì kōn Faranse bùsu tōo. Company zīkpēenō kú gwe le aō gínero, bensō wétedeenō gbāaa vī wà kō yā maro, le aō e wà ze wà gí ní zīndao yā pīnō guuro.

Bretonnet fēe Carnotville mō kuri awēplaa gurō baakuri plaasai wē 1896 guu. Ben à mī pē igbāroo kpa à dō Kandizi à gāa ilō. Gwen à Carrérot dīen gugwari ū. Ben à tā Busa gōogōo, à kā à wéte lè zena a tokea. Kí dufu Kisan Dogo e zī soru kēe à zī ká kōn Wawa kí Kibario kē zē kōn a kpata kpàasideeo, ben dō à gī à kíkeezzi. Ben Busa kí pī wēe kē Bretonnetia, le à a īan ká à kusi Wawaa à à ble zīo, à Kantama kpá kpatan kí dufu ū. Kantama pī né Kisan Dogo danemē, eégō gí à kíkeeziro. Faransenō lédana Busa kíkpata yān le bé à sù kōn yā kē wēe kpákparoonō. Bee sō é tō zīi kē Bretonnet mō kēe lie. Ée fō à ze kōn gudākpakiinō káenao ado à guu síoro, séto à gbāaa mó bùsudeenōne. Wawa kí Kibari kē wà à bō kpatan né Kwaara bé à tō wà bō Kisan Dogo kpēe Busa bùsu gupingia, ai Bariba bùsun zaa Kandi, guu kē bōnkpeedee pīnō gāa wà ùten.

Tiasi Bretonnet kū à gá guu kē bōnkpeeyā pī dāgula à kān. Káaku zaa Kandi, ben dō ilō, guu kē à gugwari gē nawēan, baa Busa, guu kē Kisan Dogo ibeeno o lēn wēe ní poyezi kēe. Kaama kí Mōra Tasude wēe kēa se, le à zī ble zīkarinō gāli kē bō Wawa aōce mōa. Beee tō àú o lē à Faranse gēenō dīe gu sānda píngia.

Zāazāa ben bōnkpeedeēnō kō kākōa paripari zaa Mōre, guu kē zā kōn Yagbasōoro (Babanna) sae. Wà zī yāmaazi kā gwe, Kisan Dogo kōn Faranse zīkpēenō e zī kaa kōn bōnkpeē gōon wàa swēplaa kpé basōroonō, guu kē aō gusō kūn. Gurō mōa wà lēkara bíta līga lakutunōzi píngi, gēkii kuu mēn plaa ke aagō, kē à dākpana kesō à tatana aaga. Lēkara pī bé à dē gudākpabō maaa ū. Bariba kōn Busa wēenē kē aōe gá pónō símmanō yānzi, ke dō Musuumi zōkūkūrinō. Babanna yā kē dōngu pō ū, wà zī kā pāsīpāsī ai gbēnō gāga pari, ai kōn ansaa gugwari Carrerotio. Mōde wēe daa ansaa pīnō né Giisinōmē. Wēe dō Faransenō yān dōro pátipati.

Faurité, Le Royaume de Busa de ses origines médiévale à 1935

Robert Cornevin takada kē wē be, La République Populaire du Benin (1981). Takada pī guu à bē Faranse gudākparinō vēna kē zī ū Bariba bùsun, ben à a yā mī dē à bē: Wà zī zāadee kā zaa

Bueru kè gu làa dò. A a ligana kè zii ūu mì dè, ben a guu kù Faransenɔne Sèbe baa kè kpa zaa Say bùsu ai Busa, ben dɔ zaa Busa ai Kaama gana Kisi (at the 9th parallel).

Bretonnet zìrino kà mɔ sweedo, le wàton vëekii e Busa bùsun. Faransenɔ ní gëenɔ dìe gɔ̄n aagɔ̄ zaa Busa kɔ̄n lloo kɔ̄n Kaamao. Busa bùsu kínanc kɔ̄ tēe swèe bé à tò Faransenɔ zé è wà mò wà guu kù. Wèe fɔ̄ wà gbeka lán bɔ̄nkpeedeēnɔ dàgula à zaka kà nà ke lán aɔ̄ kèkèkɔ̄ana. Kisan Dogon wà bɔ̄ à kpèe adoó, ke Faransenɔ yā kú à guu gbängbän? Yā pì guu Kisan Dogo ado bé à nnac mà Faranse ɔzī, ben kína kpaaanc pɔ̄c e keo nnaro. À kè landɔ̄ à légbe káaku kè Kisan Dogo kɔ̄n Faransenɔne nna, mɔ̄de yā pānde kpé.

Wè 1897 buusie lì guu, à kè ländɔ̄ baabɔ̄ píngi kpàe bà, yā kè wèe e Busa bùsun zikiro, bɔ̄nkpeeyā wì à dàgula baama píngi. Mɔ̄de bɔ̄nkpeedeē pìnɔ̄ é fɔ̄ wà zè gbängbän wà gì Faransenɔnero. Faranse zìkpeee pìnɔ̄ kësānaro, aɔ̄ parii kà gɔ̄n wàa plaa kpé bassɔ̄ro, bensɔ̄ aɔ̄ zìkabɔ̄nɔ̄ vī maamaa. Kà kè Busa zìkari kësedeēnɔ̄ kūna kɔ̄n sári kè ní sɔ̄deenɔ̄ kūnao èe fɔ̄ à pɔ̄ke woro. Mɔ̄ kuri awéedodee guu wà baabɔ̄ píngi mì dè. Wà Major Ricourt dìe Daome Musukpa zìkpeenɔ̄ gbënsi û. Mɔ̄ kà tèzinɔ̄ guu, à bɔ̄e Busa bùsu kpa, ben à gudäkpaki dufu kè wè sisi Forgetville kàe zaa Yagbasɔ̄ (Babanna).

Wè 1898 naana guu wà bùsu pì sì mámmam, ben wà Baragu lè wà kàkɔ̄a kɔ̄n Daome Musukpaa. Faransenɔ̄ gudäkpakii vī leo sɔ̄cro Busa bùsun: llo, Busa, Kaama, Forgetville kɔ̄n Aremberg gudäkpakii zaa Leaba sae Sèbe léa.

Zaa gurɔ̄ kè gonna Lt. Ballot mò Busa wè 1895 mɔ̄ káaku guu, wè Faransenɔ̄ e bùsu gèn baaagɔ̄. Aɔ̄ gana kɔ̄n sunao pìnɔ̄ kɔ̄n Kisan Dogo ɔdammao kɔ̄n gudäkpakii kè à nà à bobonaanc, yā pìnɔ̄ bé à tò kínenc nà yānc gbekanaa, atënsa kè aɔ̄pɔ̄ke e wèe siimma kpaaro. Busa kína bé èe àre blee ado. Bɔ̄nkpeeyā kè fèe gɔ̄wɔ̄gɔ̄ wè 1897 daguran eégɔ̄ Busa kínenc nòsfeena nàa. Èe sí ke wëenenc nòse gɔ̄ nna kɔ̄n bàazideēnɔ̄ lédana ní bùsu yānworo. Baade píngi nòseyakana yā bé à tò Busa bùsu kínanc ní pingi o kú wè 1897 bɔ̄nkpeeyān, tò èe ke Busa kí kè Faransenɔ̄ fia kūna baasiro.

Faranse zìkpeenɔ̄ gbënsi Captain Toutee fù a pásikèe yānzi. Wà wéte lakutudeenɔ̄ pónɔ̄ siimma kɔ̄n gbääao, wà wí dà nɔgbënɔ̄a, wà flā kè gɔ̄gbënɔ̄ kɔ̄n nɔgbënɔ̄ne gäalea taari néngo kè aɔ̄ kà zìkarinɔ̄ gâline yānzi, ben dɔ̄ wà lakutu kínɔ̄ sɔ̄sɔ̄ wà wí dàñma. Ben lakutudee pìnɔ̄ zé zɔ̄ à yā'ona kɔ̄n Barugu wéte kpaaancione, aɔ̄ gì blewée kpáazi. Zääzää wà tiasa dà Touteene à agbaa kpá Giisi Companynɔne wídañma guu, à góro'ite sëkäare, le à zìkarinɔ̄ sukpa Sèbe gizí kpa wà bɔ̄ aafia.

Tia sa Sèbe guu pì gɔ̄ kari pó û. Faransenɔ̄ zèo wàgɔ̄ góro'ite zekii vī ní zìndane. Company sɔ̄ zèo wà gíñne, mɔ̄de aɔ̄ zìkarinɔ̄ vī kè aɔ̄é beeé kero. Lugadi bé à zìze dàñne bɔ̄na Jebo, bensɔ̄ Willcocks gâa ae à gè Baragu bùsun le à naasi tâñma lán aɔ̄ kpàkpa wà ke nà, ben à Baragu sɔ̄comete kpaa sì. Zaa Kaama Giisinc vëena lakutu ken kè zâ kɔ̄n Faransenɔ̄ bùraoro. Kè aɔ̄e yā gɔ̄gɔ̄ kɔ̄o a zéa busebuse, ben Kaama kína kè báasia bùsu gule pì vī yāpuraa mò dina a sɔ̄nnna maaaa kɔ̄n a kakakena maaaao. Nénɔkpaeñɔ̄ tézi pari būu, aɔ̄ à fèedaa kūna kɔ̄n à sárinɔ̄ lán à dezii kè nà Clapperton gurɔ̄.

Guroo kè néñokpaes pìnc zena aõce yã bœe, aõ wéé bïi wèe ansaa puraa kè aõ utanø dadana, í e siiýmanø gwaa, aõ dii kína pàta à wìsõ Willcocks-zi, à bë a bïdi kè pò kè Faransenø mò ke Kaama. À de à ò dà lédole takadan kõn Lugadio wè 1894 guu, le yã kè taka tón keroo? À kë dia Willcocks e yã oo kõn Faransenø, ben èe pérýmaroo?

Zì égõ yezi à fee Barugu. Giisi zìkarinø pari kù sa, aõ kà bçrø ūgbangba, aõ kú bùsu pì gu sànda píngia. Beee yänzi Faransenø nà yâgôgônaa kpakpaa, ben aõ ò gbâre guu kè aõ kûnanøzi píngi. Zâazâa ìlo kè kú Sèbe sae Busa igbâroo kpa meli basçoroo bé à gâ wèe kôde këezi. Toutee e daa góro'ite é fô à gëte Sèbe léa bøna ìlo gana íisiaa, ben Faransenø ye gwezi, mòde baa ìlo gè Giisino œzî. Zâazâa wà wèzi kè Niki kõn Barugu gu bíta kpaaao ká Daomela Faransenø pò û, mòde Busa kõn Kaamao kõn Sèbe léa gu ìsinø gô Giisino pò û.

Lán wà wâ Nìkizi nà, lëmë Faransenø kõn Gyamanø wâ Fada N'Gourmazi le Daome kõn Togoo musu kpa. Yâpuramë, ísia baa bùsunø kôdékëna guu pìnczi kë kari û, ben bùsu leo aagô pìnc zèo wà makõne. À maa le, zaake Giisi zìkpëenø kõn Faranse pónø yezi wà kù kákû Barugu bùsun. Faransenø ò dà lédole takadan kõn kíbusu kè Giisino dìe ñ pónø ûuo, ben aõ guu pìnc sì. Yâpuramë, féte bé à gâ kë zì fee Baragu bùsun wè 1898 naana guu, kë Faranse kõn Giisi zìkarinø téle dôkõa, gurwo kë ñ baade swabaayâgôgôrinø pèkõre, ben wà ò dà Giisino kõn Faransenø lédole takadan wè 1898 mò sweedo gurø gëro dosai guu. Kë kakâana kõn Giisino kõn Gyamanø lédole kë wà kë mò swæplaadee kë gëte guu. Beee guu kë wè kôde këzi yã mì dë. Lédole këkii bé à Togo kõn Daomeo gukpaatèle yã mì dë. Àmbe Gurumanø bùsu kõn Môsinø bùsuo kõn Gurçnsinø bùsuo kë Faranse pò û, mòde wà wéte laataki ìsi Sansanne Mango kë Faransenø dìe ñ pò ûu kpà Gyamanøa. Lédole mé à Busa bùsu kpà Giisinoa. Wà Faransenø tè góro'ite zé Sèbea, mòde wà Niki kë wà kôde këzi kpàmýma.

Dõnlë bëedee kë Kaama kí Môra Tasude kë Lugadine yã bé à tò Lugadi à kë kí gódee û, àgô iko vî Barugu œfântëgëkpen kpadeenøa kõn Kaama Bokobarunøo. Môna gurø mòa, Kaama gu leo scçroonø kú Niki œzîme, Kaama kína sôc sënkpe kõn kína kpaaanø.

Kë Faranse kë aõ kú Barugu bùsunø lédole pì yã mà, à bò ñ sae. Aõ mà kë bùsu kpàatekile é ze œfântëgëkpen kpa kõn Taberao kõn Okutao kõn Boriao kõn Teregbanio kõn Yasikirao kõn Dekalao. Ben à tà igbâroo kpa ai Girisi kë de ìlo górozekii û œfântëgëkpen kpa meli kuri.

Faransenø zìkarinø sena

Kínanø è tiasi da taakanøne wà ñ sé zìkarinø û lán ègô de nà, èe ke wëenø kõn gbë kë aõ ñ zînda vîinønlo. Lakutu nibonø ègô kú kari lézî, kë aõmbe wì ñ kû kpaa wà ñ kpá gbë kë aõè zìkarinø sénøa. Nangeria gô utekii û Daome gbëñøe kõn Naiza gbëñøo. Atënsa Naiza zùdârinø, è ke zii û wà ò péemýma gbë kë aõè zìkarinø sénøne, zaake aõè vî bùsu kpàatekilela aaga. Nangeria Barugu bùsu kí zìkerinø kë wà bë Daome Barugu gbëñø kâňla pari. Beee è ke néza zaaro, zaake à ñ parii kë bíta yâroo kâara be'çcsina yänzi. Ben Faransenø kúe kë Giisinøe kõn Pôtuginø kõn Liberia gbâaadeenøo aõ pé nibonøa wà ñ sukpa ñ bùsun, le wà e wà kpá bùsu pari lagonane, zaake yã pì kë zaa gbë kë aõè zìkarinø sénøne, bensõ ñ bùsu auziki kësâ kë wà kùra búbarinø kõn gbë kë aõ kà be'ççokpananøzi yänzi.

Giisi gbāadeenɔ wè yā pìzi kpado. Baa kɔn beegeo wè 1918 mɔ aañdee guu Lugadi lé gbè kè à zìkarinɔ sé à ká a zìnda zìkpéenɔla zaa Nangeria kɔn Daomeo gukpaatelea. Lugadi yā dìe súsu a zìkeri gbēnsi kè wà ní díe Faranse bùsu kpàatekilennɔne wà pé nibɔnɔa aɔ sukpa ní bùsun, ben zìkeri gbēnsi pìnɔ zè gbāngbān yā pì yānzi. Mɔde tó wà Barugu yā kè kēna takadannɔ gwà kɔn wè kɔn wèo yānɔ, weé e kè Faransenɔ yā nna yā kè aɔ è Giisinɔa.

Yami 7 — Ansaa gbāamɔnnedeenɔ gurɔɔ

Kè Giisinɔ mò vée Busa wè 1898 guu, à dε kɔa kɔn lakutu néngoro kè lìga kíbe ua buturuguuzi. Wà bii bò wà lìga kuta mèn baakuri pìnɔzi. Aɔ pari kà lán gɔɔn wàa basiigɔ kɔn mèn baroo bà. Busa kè de Barugu kíbusunɔ mìdee ū bensɔ à tó bò yā zi baaru guu, à yā e kɔ sé kɔn a wéte néngokeeoro. Beee bé à dε báasia bùsu yā zi baaru bídi ū. Kè ansaano bòa lakutu néngo ū, à yā bò ní sae, zaake wè 1800 ai 1900 guu à tóbɔna yezi à ká Beni pój ū.

Lander gana Busa gèn plaadee wè 1829 guu bè à parisaikee bò gagagyāa kè sìngu Mungo Park ga gbera kiiame. À kè à bè: Wà sì kè Busadeenɔ bò borii kè zii dε ní kpaanɔlaa báasiaanɔ bùsun, kè zaa tontori le Mamadu yā tón su, aɔmbe tāagbāgbārinɔ mìdeenɔ ū. Ambe à tò dɔnzizedufusirinɔ kpé e bèe liiñne kɔn gbè kè aɔ kpé zé zi yā kūnanɔ.

Ansaa gbāamɔnnedeenɔ gurɔ Barugu parii kà lán bɔrɔ wàa do kɔn basweeplaa akurio kè fāakɔana kilo² bɔrɔ baaagɔ akuri guu. Nìki kíbusu bé à bíta bensɔ à bèe vī dε gu kpaanɔla, à parii kà lán bɔrɔ wàa do kpé basɔroo bà. Nìki iko vī Barugu bùsu kè kú Daome guua píngi, baa kè wè 1800 ai 1900 guu à gukenɔ gò ní zìnda pój ū lán Kandi, Kuande, Zùgu kɔn Kparakuo bà. Kè wà bùsu kpàatekile dà Giisinɔ kɔn Faransenɔ dagura, Nìki kùra Lesazi kɔn Okutao kɔn Gbāara kɔn Yasikirao. Tó wà Nìki lèkɔzi kɔn kíbusu kpaa mèn siigɔ kènɔ, Busa, Illo, Wawa kɔn Kaamao, aɔ pari né bɔrɔ baplaame léle. Busame gbēnsi ū Wawa kɔn Illoone, mɔde Kaama kè bò Nìki a zìnda sì Nìkia kɔn Busao.

Giisinɔ Barugu bùsu lé dìe wè 1900 guu kè dε Busa, Kaama kɔn Illo ū. Wà kà Nangeria igbāroo kpa bùsula. Ansaa zìkarinɔ kè wè ní sísi West African Frontier Force Barugu bùsu yā kù gurɔ zaka néngo guu. Bee gbera wè 1902 guu wà nà wétedeenɔne ní ɔzí. Ben wà kpàate leo plaa, Barugu igbāroo kpa (Busa) kɔn Barugu sɔɔmete kpao (Kaama). Busa kín wà dì Barugu igbāroo kpa gbāadee ū, à guu kè eé fɔ à be a pój ūunɔ kūna kɔn guu kè à gbāaa vīmānɔ kesɔ guu kè wà à Barugu gbēnsikee sìno: Illo, Wawa, Babanna kɔn Agwarao. Kaama kín wà dì Barugu sɔɔmete kpa gbāadee ū, baa kè Yasikira, Okuta, Gbāara kɔn Lesao kú à ɔzí ansaa gbāamɔnnedeenɔ gurɔ ãro, Nìki ɔzín aɔ kun. Busa kɔn Kaama kíon wà dɔn kí gódeenɔ ū.

Wè 1907 guu wà Barugu bùsu lè wà kàkɔa kɔn Kotangora bùsu kè wà kè dufuo, à gò Barugu guu ū. Gurɔ beeeeà wà Illo kɔn Barugu ɔfāntègèkpen igbāroo kpa gukenɔ sì Busaa wà kpà Sokoto bùsua. Yā pì e ke Busane nnaro pátipati.

Len wà ibete tà kpàe le, kè Mr J. C. O Clarke mò guu kū, ben a yā pì kpètuu kpà gurɔ kè à Barugu guu kù wè 1912 guu, àmbe à gè kɔn báasia yāgōgōrinɔ yāo (Native Authority) Busa.

Busa kína kee e gà à Sèbe kè wà à yàasa kàara dabuyā ū Kisira sugurɔ bikūro, sé wè 1908 guu kè Kitoro Gaani yātē kè à Sèbe bikù góro'iténɔ té à sae kpa plaa.

Kè wà Mɔra Tasude kè kí ìsi ū Barugu sɔɔmete kpa, èe ke wéte kè aɔɔ kú Nìki ɔzii à kèńne ū adoro, ai kɔn Busa pio se dɔ. Busa è wà kíbusu dufu kè kú a ɔzí zaa zii kèao sénkpe kí gòpurade bùsu ū. Busa kína e daa Kaama kína sena lezí Barugu bùsun kú a zéaro, bee pɔfɛ kpé kú à nòsen ai wè 1955 guu, kè wà Kaama kí gò puraa sì, wà à bùsu lè wà kàkɔa kɔn Busa kíbusuo, ben wà à tó lìe Barugu kíbusu ū. A maa wà dɔ kè Kaamadeenɔ e we kè ní kí kuuna kɔn Busa kí gɔ dè lero.

Gakui lagona plaadee kè wà kè Busa kíne, àmbe kè Giisinɔ zèo wà ìlo kɔn Vuae kpàsa kè aɔɔ kú Barugu igbāroo kpaanɔ sí wà kpá Sokoto bùsua. Vuaeñɔ ìlo kūna yā gurɔ plaa wè 1800 gana 1900 guu, mɔde wà kpé à dɔ Barugu wéte ū. Ìlo kína e Busa kína diee a gbënsi ū adoro, mɔde à këna diena à bùsu kú Busa ɔzí gurɔ kè ansaanɔ gbäämonnerinɔ nà zíia gɔwme.

Tó à gɔ Giisinɔ yānzime, Busa bùsu yāgɔgɔna zí'ukee bò Kitoro Gaani kiiame, kè à de wémiri gbäaa ū. Wè be Busa kíbusunɛ 'Emirate', baa kè Kitoro Gaani pì né Musuuminlo.

Wè 1915 guu Clarke lé dà Hamilton-Browne-a, ben à bò yāo le, le wà Barugu kakɔa kɔn Yawirio. Len Yawiri égɔ ke kíbusu naasidee ū, bensɔ à kí ìsinɔ égɔ de nibonɔ ū. Aɔ gbënsi égɔ Aliu ū bɔna Sokoto. Busa bùsu kí égɔ de Turaki ū, zòme. Busa ɔfántegëkpèn kpa kí égɔ de Aliyara ū, Lopaame. Busa bùsu sɔɔmete kpa kí égɔ de Ajia Umɔru ū zaa Leaba, Takpame, bensɔ Kaama bùsu kí égɔ de Zeema ū.

Mɔ sweedodee guu Kitoro Gaani dāaro Sabuke kè wà à dà kpésiaan yāa bàa sì, ben à zìkarinɔ kàkɔa lán gɔwɔn wàa plaa kpé basɔoro ai wàa aagɔ kpé basɔoro bà, wà gàa zì ká kɔn sáo kɔn kà səwedeenɔ kūna, ben aɔ gàa wà Busa sì. Le àton síngu, à dà gbë kè Turaki ní zìnlé, ben à yā kè tò weégɔ kaena aafia dòdòńne à bè:

- Turaki Busa kpata tó.
- Turaki kɔn Aliyarao kɔn Ajiao bɔ Busa guu.
- Kína kè wà à bò wéte sukpa kpatan, kesɔ kíne pànde kpata ble.

Kè aɔ gì, ben bɔkpéedee pìnɔ Busa sì wà báasia yāgɔgɔrinɔ dède. Turaki bàa sì à bò, mɔde wà pè Aliyara kɔn Ajiaoa wà ní dede. Wawa kè wà nà Ajia ɔzii zè kɔn Sabukeo. Clarke kɔn Aliuo bòè kɔn Garafinio wà gè Busa kɔn dānsandano gɔwɔn gëro aweeplaa kɔn zìkarinɔ gɔwɔn baasɔoro. Wà bɔnkpeedeenɔ dè gɔwɔn këndo zaa Garafini, Busa sɔ gɔwɔn kuri, ben aɔ gàa sɔɔmete kpa ai Kaama. Wà yā gɔgɔ gbäa kɔn ɔyɔ gbäädeenɔ, ben ɔyɔdee pìnɔ bɔnkpee gbënsinɔ gɔwɔn sweedoo nàńne ní ɔzí. Sabuke sɔ wà kùrazi.

Wà yānɔ ò pari pɔ kè sù kɔn bɔnkpee yā pio wà bè:

- Busa bùsu yāgɔgɔna kè wà à yā tò zònɔne kɔn nibonɔ wà bɔkɔtè.
- Kitoro Gaani bɔna kpatan kɔn a dɔnziyāo.
- Busa nana Yawiri ɔzí, Aliu yā kpètuu kpà, kè à Kisira pɔ ziinɔ sèe à tào Yawiri.
- Bùsu yāgɔgɔna kɔyādana sai. Giisinɔ sùu kè Barugudeenɔ vī zaa káaku yàańne.

Guronkeea Giisinɔ e daa Kitoro Gaani daa kí gòpuradee ū kè sénkpe kɔn Sokoto kínao (Sultan) kɔn Bɔrɔnu kínao (Shehu), zìkenɔ wè kya kán kína kè eé fɔ à Giisinɔ pɔyezi keroo ū. Bee

gbera à pofē kūna a gwena lagona gën baaagō yānzi kōn a bùsu kè wà sian. À ena guu Kaama kína kè wà kèao sēnkpe karambaani vī.

- Be'ōsina. Be'ōsina yā kè èe daagula kōn a sina gbēnōa kōn gbāaa gbēnō laakai fèe Barugu bùsun, Busa kōn Kaamao.

Yā pìnō kàkōa píngi à Sabuké kè de kíne ūu kè zé vī à kpata blee gbà gbāaa bōnkpeè yā pì guu. Clarke ligana guunōzi e tó aafia su Baruguro. Mō kuriaweeplaadee guu gu kpé logona, bensō wà Sabuké dakii dōro.

Wè 1916 mō kuriaweedodee guu à kè ländō bōnkpeè kè wà kè wè 1915 guu yezi à su dōo bà. Zaa bùsu baa Faranse Daomé kpa Barugudeenō fèe ní gbāadeenōzi, mōde Faransenō ní blé zīo, aō gbasa wà wée tāmīma. Giisi zìkarinō gāa Sagūnu le wà o pée Sabukéa. Bōnkpeèdee pìnō é fō wà gíñnero, mōde Sagūnu gō bezī ū ai wè kuri.

Wè kuri kè tézi guu Giisino yákete kenō gōggō, à kenō sō musumusu.

- Wà Turaki kè de zō ū bò kpatan, kè wà à kū kōn gbēdē taario yānzi. Wà Kitoro Gaani dāaro Kí Zibirin kpà à gēe ū.

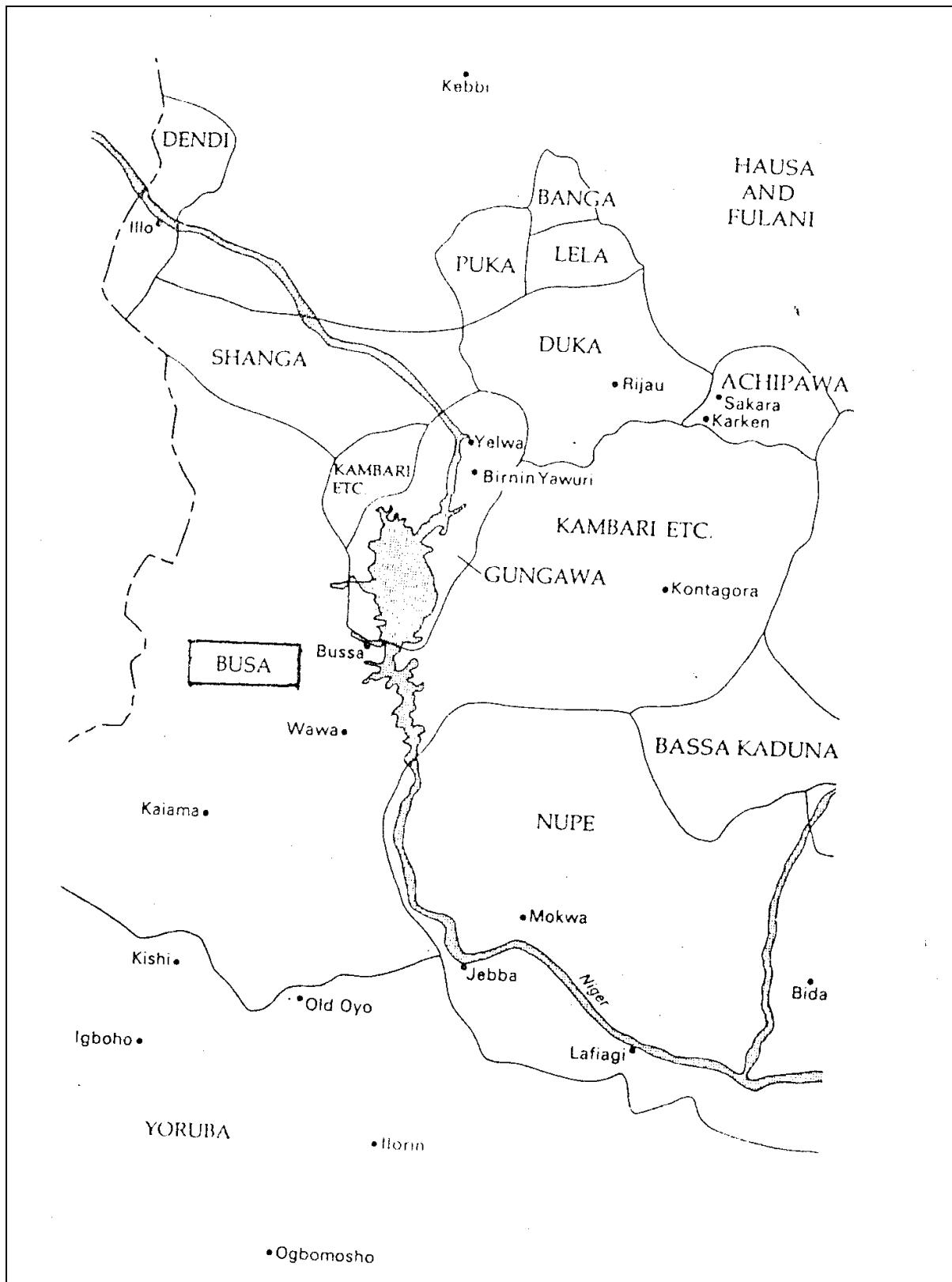
• Wà Kitoro Gaani sòkpa kpatan. Parii ye Kí Zibirinziro, kè à zè Turaki kpēe bōnkpeegurō yānzi. Hoskyns-Abrahall kè à de wéte gbēnsi ū Kitoto Gaani sìsi zaa Ilorī 1924.

Parii ye Kitoro Gaanizi maamaa, a sòkpana kpatan tò baade pōnnaa kè. Baa kōn beeoo wà à bò kpatan 1935 guu kè à báasia bùsu òo blè yānzi. À bōna kpatan kè sa e su kōn yāke keoro. Wà à bò wéte wà tào Mōkwa, ben wà à dāaro Babaki (Mamadu Sani) kà à gēe ū. Ambe kí ū Agwara gu féte kè à a zīnda vī yāane. À kè Musuumi gbāaa ū, ben èe Vuaë-Gambari kíblena borii dada, èe kaara kōn à ikokena borii. À kpata blè ai wè 1968 guu. À né Musa Muhamadu Kigera aagōdee bé à kí blè ai wè 2000 guu.

• Bùsu sòkpana a gbèn. Wè 1917 guu kè Busa bò Yawiri ɔzī, Agwara kōn Rofia guunō kōn Kongio kpé kú Yawiri ɔzi, zaake Yawirideenō bé wèe bú ba guu kè Busa dìe a pō ūu guu. Wè 1919 guu sō wà Agwara sòkpa Busan. Wè 1923 guu kè wà Kotangora bùsu kpàatete, ben Busa gè Ilorī bùsu ɔzī. Wè 1927 guu wà Rofia sòkpa Busan. Kè Busa kùra Kongizi kōn lìloo kōn Kaozeo kōn gu kpaaanc wè baasccroo kè ansaa gbāamōnnerinō kè káaku guu, à yā kpé èe ɔ Busadeenō ai gbàa.

• Kaama nana Busa ɔzī. Kaama kuuna ledo kōn Busao kpé kuu yā ū Busan ai wè 1955 guu, kè zāazāa wà Kaama kè gu féte ū Barugu kíbusun. Hamilton-Browne lé pà yā pìa wè 1917 guu, mōde wèe té à yāziro. Wà lé pàa wè 1920 ai 1930 dagura kè tó Kaama kí tia Haliru gā, weé Kaama kíbusu kè Lugadi bé à kàe sée, wà ká Busala. Haliru sō né gōkpaemē, èe kpata tóro, se wè 1954 guu. Gurō beeegan wà tè yā kè wà lé pàa pìzi. Wè 1982 guu Kaama kōn Agwara kōn Barutēo gō ní zīndane.

Ansaanc Bokonō kpàate Benée kōn Nangeriao. Ben wà ní gbē kè kú Nangerianō kpàate dō ai bùsu leo aagō. Busanō kōn Bokonō kpàatena kú Kébi kōn Neeza bùsunō, ben Bokobarunō kú Kwara bùsun. Baa kè wà ní kpaaate, gbē pìnō égō kpé kú kō gbēnō ū, tóde ní boriyā kōn ní feeakaarayānō kpé kuu.

Buriyā kē ligana Nangeria Baruguzi

Nìki kínanc

(1) Yara	(2) Sunṣ Sero	(3) Sumaila
(4) Sero Toru	(5) Sero Kwara	(6) Kpe Gunu
(7) Sero Kpera	(8) Sero Betete	(9) Sero Tasu
(10) Kpe Seumera	(11) Sero Toru	(12) Kpe Lafia
(13) Sero Kwara	(14) Kpe Gunu 1810?	(15) Sero Bagidi
(16) Sabi Naina -1830 died at Ilorin	(17) Sero Kpera 1830-1837 died 1880	(18) Kpe Lafia 1837-
(19) Sero Tasu 1854-1885	(20) Sero Toru 1885-1897	(21) Kpe Sumera 1898-1901
(22) Sero Toru 1901-1915	(23) Sero Kwara 1915-1917	(24) Sabi Naina 1917-1924
(25) Sero Toru 1924-1928	(26) Kpe Gunu Kobagari	(27) Kpe Gunu Sabi Yerima
(28) Sero Kpera Mamadu 1928-1932	(29) Sero Gunu 1932-1938	(30) Kpe Lafia 1938-1957
(31) Sero Tasu 1957-1970	(32) Sero Tasu 1970-	(33)

Busa Kínanc

Wà kí káau tóo ní ní goco dõo.

- (1) Yerima Busa (1730-1750) (2) Kigera 1 (1750-1766)

(3) Jibrim (1766-1791)

(4) Yerima Ibrahim (1791-92) (5) Kitoro (1793-1835) (6) Kisan Dogo (1835-1843) (7) Beraki (1843-44)

(8) Gezere (1844-1862)

(9) Dantoro (1862-1895) (10) Kisan Dogo (1895-1903)

(11) Kitoro Gani (1903-15,1924-35) (12) Jibrim (1916-1924) (13) Mohamman Sani (Woru Babaki) died 1939 (1935-1968)

(14) Musa Mohammed Kigera 111 (1968-2001) (15) Haliru Dantoro (2002-) born 1929, died 2001

Kaama Kínanc

Sero Bagidi (5th king of Nikki)

Kpee Gunu (6th king of Nikki)

Sero Toru Tokobu (12th king of Nikki) c 1600

Mora Bakaou (king of Beru 1600-1645)

Kakama (Nikki ki)	Yaru Dazide	Boroboko
-------------------	-------------	----------

Bani Yaru Tane	Mora Dazide (Danzi kí)	Sabi Agba (1) 1775-1785
----------------	---------------------------	----------------------------

Mora Banikanide	Mora Baragigi	Mora Kato (2) 1785-1810
-----------------	---------------	----------------------------

Yaru Iloride (4) 1827-1830	Yerima Gane-Mora Amali (3) 1810-1827
-------------------------------	---

Kimora (7) 1851-84	Kiyaru 1 (6) 1830-1851	Sendo (5) 1830
-----------------------	---------------------------	-------------------

Mora Amali Dogo (8) 1884-1885	Mora Banede (9) 1885	Mora Tasude 1 (10) 1885-1912
----------------------------------	-------------------------	---------------------------------

Barayaru (11) 1912-1915 died 1938	Mashi (12) (Zabaruma) 1915-1916 deposed
---	---

Yerima Kura (13) 1917-1921	Halary Kiyaaru (14) 1921-1954 died 1985
-------------------------------	---

Kiyaru 111 (15) 1955-1973	Tasude 11 (16) 1973- -
------------------------------	---------------------------

Wawa kínanc

Founder: Malam Abdul Toga from Bamarubere compound

(1) Swazi

c.1715-1750

(2) Bani

c.1750-1790

(3) Garuba

1790-1809

(4) Kantama

1809-1839

(5) Lafia

1839-1846

(6) Tasude

1846-1850

(7) Garuba

1850-1869

(8) Bani

1869-1888

(9) Yakia

1888-1895

(10) Kantama

1895-1899

1902-1945 (reinstated)

(11) Garuba (Bani)

1899-1902

(12) Usman Lafia

1945-1946

(13) Amadu Aliu

1946-1958

(14) Alhassan Aliu

1959-1960

|

(15) Usman Tondi

1961-1989

(16) Ibrahim Amadu

1989-

Bibliography

- Bertho, Jacques. 1945. Rois d'origine étrangère, *Notes Africaines*, No. 28 Oct. pp. 7-8.
- Clapperton, Hugh. 1829. *Journal of a Second Expedition into the Interior of Africa*, Reprint. 1966. London.
- Crowder, Michael. 1968. *West Africa under Colonial Rule*, London: Hutchinson.
- Crowder, Michael. 1973. *Revolt in Busa, a study of British 'Native Administration' in Borgu 1902-1935*, London: Faber & Faber.
- Dunglas, Edward. 1952. The Bariba kingdom of Kouandé, in *France-Dahomey*, biweekly newspaper, Territoire du Dahomey, Bureau de l'information, issues 26, 29 March, 2, 5, 16, 23 April, 20, 24, 27 September, and 1, 4, 8, 11, 15 October.
- Faurité, René. 1987. *Le royaume de Busa de ses origines médiévales à 1935, étude sur le rôle de la chefferie traditionnelle*, Lyon
- Frobenius, Leo. 1913. *The Voice of Africa*, Berlin
- Hermon-Hodge, H. B. 1929. *A gazetteer of Ilorin Province*, London.
- Hiskett, Mervin. 1984. *The Development of Islam in West Africa*, London: Longman.
- Hogben, S. J. 1966. *The Emirates of Northern Nigeria*, London: Oxford University Press.
- Hogben, S. J. 1967. *Introduction to the History of the Islamic States of Northern Nigeria*, Ibadan: Oxford University Press.
- Isichei, Elizabeth. 1983. *A History of Nigeria*, London: Longman.
- Kake, Ibrahim Baba. 1982. *Combats for African History, Présence Africaine* p. 70.
- Lander, Richard. 1830. *Records of Captain Clapperton's Last Expedition to Africa with the Subsequent Adventures of the Author*, Reprint. 1967), London.
- Lander, Richard & John. 1838. *Journal of an expedition to explore the course and termination of the Niger*, 2 vols, London: Thomas Tegg.
- Law, R. C. C. 1977. *The Oyo Empire*, Oxford: Clarendon Press.
- Levtzion, Nehemia. 1968. *Muslims and chiefs in West Africa*, Oxford: Clarendon Press.
- Lombard, Jacques. 1965. *Structures de type féodal en Afrique Noire, Bariba du Dahomey*, Paris: Mouton.
- Matthews, A. B. 1950. The Kisra Legend, *African Studies* IX/3 pp. 144-147.
- Meek, C. K. 1925. *The Northern Tribes of Nigeria*, London: Reprint 1971
- Mockler-Ferryman, Captain A. F. 1892. *Up the Niger*, London.
- Murdoch, G. P. 1959. *Africa, its peoples and their culture and history*, New York.
- Nicholson, W. E. 1926. Notes on some of the customs of the Busa and Kyenga tribes at Illo, *Journal of the African Society* 26/101 pp. 93-100.
- Palmer, H. R. 1928. *Sudanese Memoires*, Lagos: Government printer, reprinted. 1967) London: Frank Cass & Co.
- Perham, M. 1956. *Lugard: The years of adventure 1858-1898*, London: Collins.
- Stewart, Marjorie Helen. 1979. The role of the Manding in the hinterland trade of the Western Sudan, *Bulletin de l'Institut Français de l'Afrique Noire*. I. F. A. N.) t. 41 April No 2 pp. 289-290.
- Stewart, Marjorie. 1993, *Borgu and its Kingdoms*, New York: Edwin Mellin Press.
- Temple, O. 1919, *Notes on the Tribes, Provinces, Emirates and States of the Northern Provinces of Nigeria*, Capetown: Argus Printing and Publishing Co Ltd.
- Welmers, W. E. 1971, *African Language Structures*, Berkeley: University of California Press.